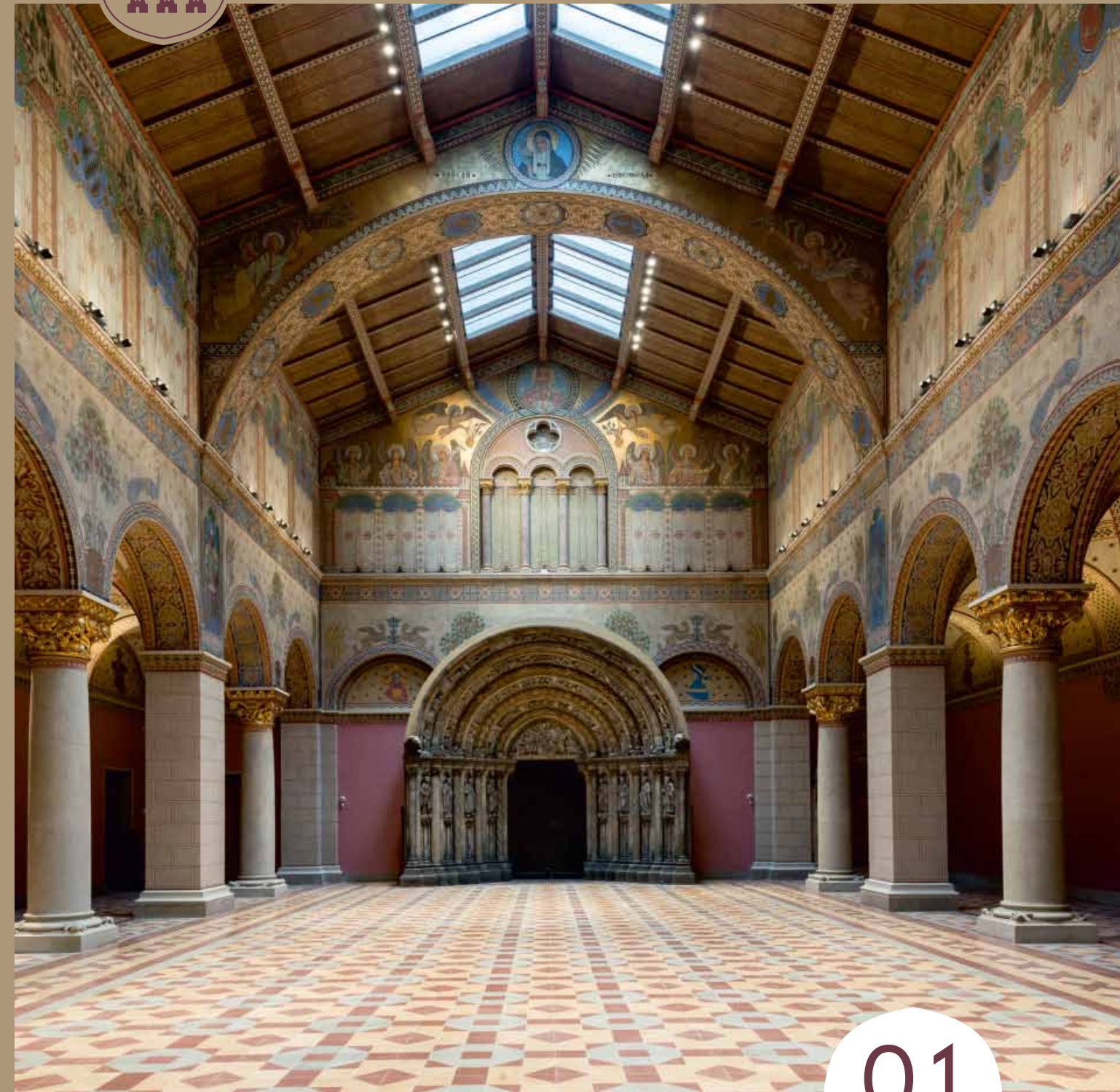

- Heritage and Community: Resilience and Identity
The article may be found on pages 2-8.
- Patrimoniul și comunitatea: reziliență și identitate
Articolul se poate citi în paginile 2-8.
- Örökség és közösség: reziliencia és identitás
A cikk 2-8. oldalakon olvasható.

Transsylvania nostra

YEAR XIII · 49TH ISSUE
ANUL XIII · NUMĂRUL 49
XIII. ÉVFOLYAM · 49. SZÁM

BUILT HERITAGE
PATRIMONIUL CONSTRUIT
ÉPÍTETT ÖRÖKSÉG

01
2019

6 423493 000595 40 lei

The paper starts with the presentation of Szádvár (Hungary) and how to imagine the future of the castle, also mentioning some long-term development suggestions.

In 2006, an initiative was launched to save the castle, where people interested in the subject could share their experiences. As a result, the Circle of Friends for Szádvár was established with the aim of saving the crumbling Szádvár Castle, a deserted historic building in Szögliget that had been forgotten for a long time.

The suggested conservation process is based on the latest documentation, survey methods, and design techniques.

(Bálint Zoltán KELEMEN)

Studiul pornește cu prezentarea cetății Szádvár (Ungaria) în zilele noastre și imaginea viitorului cetății, prin câteva propuneri de dezvoltare pe termen lung.

În 2006 s-a lansat o inițiativă pentru salvarea cetății, participanții împărtășindu-și experiențele în domeniu. Ca efect al inițiativei s-a înființat Cercul Prietenilor pentru Szádvár, cu scopul bine definit de salvare a acestei cetăți, monument istoric pe cale de pierire, dat uitării de timp îndelungat și care stă solitar în plin proces de ruinare lângă localitatea Szögliget.

Ca bază a procesului de reabilitare propus, se dorește aplicarea celor mai noi tehnici de documentare, relevare și proiectare.

(Bálint Zoltán KELEMEN)

A tanulmány ismerteti Szádvárt napjainkban, és azt, hogy hogyan képzelhető el a vár jövője, valamint említésre kerül néhány hosszú távú fejlesztési javaslat is.

2006-ban vármentő kezdeményezés indult, ahol a téma után érdeklődők megoszthatták egymással tapasztalataikat. Ennek hatására alakult meg a Szádvárért Baráti Kör, amely a hosszú időn keresztül feledésbe merült, pusztuló műemlék, a Szögliget határában elhagyottan omladozó Szádvár megmentését tűzte ki céljaul.

A javasolt helyreállítási folyamat alapjaként a legújabb dokumentációs, felmérési és tervezési technikák felhasználását tűzték ki célul.

(KELEMEN Bálint Zoltán)

- **Front cover photo:** The Romanesque Hall of the Museum of Fine Arts after the intervention © Gellért AMENT
- **Back cover photo:** Church of the Order of the Visitation of Holy Mary in Warsaw. Painting by Bernardo BELOTTO, Collection of the Royal Castle in Warsaw; current state © Marek ŚWIDRAK
- **Fotografie copertă I:** Sala Romanică a Muzeului de Arte Frumoase din Budapesta, după intervenție © Gellért AMENT
- **Fotografie copertă IV:** Biserica Ordinului Vizitației Fecioarei Maria din Varșovia. Pictură de Bernardo BELOTTO, colecția Castelului Regal din Varșovia și starea prezentă © Marek ŚWIDRAK
- **Első fedél képe:** A Szépművészeti Múzeum Román Csarnoka a beavatkozás után © AMENT Gellért
- **Hátsó fedél képe:** A varsói Szűz Mária Látogatásáról Nevezett (Vizitációs) Rend temploma. Bernardo BELOTTO festménye, a varsói királyi vár gyűjteménye, illetve jelenlegi állapot © ŚWIDRAK Marek

Content | Cuprins | Tartalom

- 1 | MÁTÉ Zsolt
Greetings *** Preambul *** Köszöntő
- 2 | FEJÉRDY Tamás
Örökség és közösség: reziliencia és identitás
Heritage and Community: Resilience and Identity
- 9 | Marek ŚWIDRAK
Main Tendencies in the Approach Towards Built Heritage in Communist Poland
Tendințe principale în abordarea patrimoniului construit în Polonia comunistă
- 19 | MÁNYI István
A Szépművészeti Múzeum épületének rekonstrukciója
Korrajz historikus értékek mentéséhez
The Reconstruction of the Building Hosting the Museum of Fine Arts
A Sketch for the Recovery of Historic Values
- 29 | VEÖREÖS András
Ugyanolyan, mint az eredeti... A műemlékek virtuális megőrzése
Similar to the Original... The Virtual Preservation of Historic Buildings
- 40 | Eugen VAIDA – Ileana BURNICHIOIU
The “Ambulance for Monuments” Project (2016-2018)
Proiectul „Ambulanța pentru monumente” (2016-2018)
A „Műemlékmentés” projekt (2016–2018)
- 53 | Federico ACCORNERO – Clara BERTOLINI-CESTARI – Stefano INVERNIZZI –
Tanja MARZI – Mariangela ROSSINO – Antonia SPANÒ
Retrofitting and Conservation of the Timber Choir Loft of the Sanctuary Beata
Vergine Maria del Monte Carmelo in Colletto, Pinerolo, Italy
Reamenajarea și restaurarea tribunei de lemn a Sanctuarului Beata Vergine Maria
del Monte Carmelo din Colletto, Pinerolo, Italia

Motto: "We live to advance, and at the same time to appreciate the experiences of the past." (Pope Saint John XXIII)

■ *The TUSNAD Scientific Conference is one of the most important Central European forums dealing with the theoretical and practical issues of heritage conservation. By virtue of its decades-long history and international orientation, it has retained its exceptional significance in the context of the last decade's emerging "conference tourism". The conference organisers were among the first to take the earliest steps in the reorganisation of Romanian heritage conservation after the fall of the Communist Regime. They involved the Central European, and then even the overseas representatives of the profession, to urge those active in the fields of the theory, design, implementation, and management of historic building conservation, and last, but not least, policy makers, to become the presenters and participants of the conference series. From its outset, the conference took initiative in pursuing the expanding world of heritage conservation, embracing the theoretical and multidisciplinary practical issues of the path leading from individual building protection to territorial, landscape, and regional protection, as well as the multiculturalism of protection, and breaking down stylistic and temporal confines. The conference organisers are themselves practitioners pushing the boundaries of the heritage protection discipline, professionals involved in the design of historic building conservation, who, throughout their activities, through envisioning the conference topics that change with each edition, are open to new professional achievements and scientific discoveries, in addition to the traditionalism inherent in the nature of heritage. The 2018, 19th edition of the TUSNAD conference, due to the richness of the lecture series' topics and to the by now traditional study field trip, delivered the usual standard of the TUSNAD series. The chosen topic: "Built Heritage, an Exceptional Part of the Cultural Heritage" has provided an opportunity for a diverse and multidisciplinary, comprehensive approach to heritage. Over the two days of the conference, 31 lectures were delivered by speakers from five countries. The lectures, ranging from the latest theoretical issues of international historic building conservation to the history of heritage conservation, presented, via case studies, diverse issues that often occasioned debates, the latest technical, scientific advances in the practice of conservation, the broad spectrum of the objects under protection, and last but not least, a series of exemplary conservation works.*

Zsolt MÁTÉ
private architect

Motto: „Trăim ca să progresăm, dar între timp să prețuim și experiențele câștigate din trecut.” (Papa Sf. Ioan al XXIII-lea)

■ *Conferința științifică TUSNAD este unul dintre cele mai importante foruri din Europa Centrală privind problemele teoretice și practice ale protecției patrimoniului. Datorită istoriei sale lungi de zeci de ani, precum și orientării sale internaționale, aceasta și-a păstrat însemnătatea excepțională în pofida răspândirii „turismului de conferințe” din ultimul deceniu. Organizatorii conferinței au fost printre primii care, după sfârșitul regimului comunist, au făcut primii pași pentru reorganizarea protecției monumentelor din România. Au mobilizat reprezentanții profesiei, atât din Europa Centrală, cât și, mai târziu, de peste mări, pentru a-i invita pe cei din domeniul teoriei, proiectării, execuției și gestiunii protecției monumentelor și, nu în ultimul rând, pe factorii de decizie politică, să prezinte și să participe la seria de conferințe. Încă de la început, conferința a luat inițiativă în a urmări expansiunea lumii protecției patrimoniului, abordând problemele teoretice și practice, multidisciplinare ale fenomenului de extindere a protecției de la clădiri individuale la cea teritorială, a peisajului și regională, precum și multiculturalismul protecției și demolarea încadrărilor stilistice și temporale. Organizatorii conferinței sunt ei înșiși specialiști, proiectanți în domeniul protecției monumentelor istorice, care împing limitele disciplinei protecției patrimoniului, și care, pe parcursul activităților lor, prin alegerea tematicilor conferinței, ce variază de la an la an, pe lângă tradiționalismul ce provine din caracterul de patrimoniu, sunt deschiși noilor realizări profesionale și descoperirilor științifice. Cea de-a 19-a ediție a conferinței TUSNAD, din anul 2018, datorită tematicii bogate a seriei de prelegeri și deja tradiționalei excursii de studiu, s-a ridicat pe deplin la nivelul standardelor obișnuite ale seriei TUSNAD. Tematica aleasă: „Patrimoniul construit, parte de excepție a patrimoniului cultural” a oferit un prilej pentru o abordare diversă și multidisciplinară, cuprinzătoare a patrimoniului. În cele două zile ale conferinței au fost prezentate 31 de prelegeri de către conferențieri din cinci țări. Prelegerile, cu teme variate, de la cele mai recente aspecte teoretice ale protecției internaționale a monumentelor până la istoria protecției patrimoniului, au prezentat, prin studii de caz, probleme pline de diversitate care au condus adesea la dezbateri, cele mai recente progrese științifice și tehnice ale practicii protecției, spectrul larg al obiectelor protecției și, nu în ultimul rând, o serie de lucrări de restaurare exemplare.*

Zsolt MÁTÉ
architect liber profesionist

Motto: „Azért élünk, hogy előre haladjunk, s közben megbecsüljük a múltból nyert tapasztalatokat is.” (Szent XXIII. János pápa)

■ *A TUSNAD elnevezésű tudományos konferencia Közép-Európa egyik legfontosabb örökségvédelmi elméleti és gyakorlati kérdésekkel foglalkozó fóruma. Több évtizedes múltjának és nemzetközi kitekintésének köszönhetően az utolsó évtizedben fellendült konferenciaturizmus mellett is sikerült kivételes jelentőségét megőriznie. A konferencia szervezői az elsők között voltak, akik a rendszerváltozás után megtették az első lépéseket a romániai műemlékvédelem újrászervezésében. Bevonták a közép-európai, majd akár tengerentúli szakmai képviselőket, hogy megszólítsák a műemlékvédelem elméleti, tervezői, kivitelezői, szervezői tevékenységét művelő, és nem utolsósorban a politikát alakító szereplőket, hogy a konferenciasorozat előadói és résztvevői legyenek. A konferencia kezdettől fogva kezdeményezően követte az örökségvédelem táguló világát, felkarolta az egyedi épületvédelemtől a területi, táji, térségi védelem felé vezető út elméleti és sokszakmájú gyakorlati kérdéseit, a védelem multikulturalitását és a stílus-, illetve időhatárok lebontását. A konferencia vezetői maguk is az örökségvédelmi tudomány kereteit feszegető gyakorlati, műemlékvédelmi tevétező szakemberek, akik tevékenységükben, a konferenciák évről évre változó tematikájának megformálásában, az örökség természetéből fakadó tradicionalizmus mellett nyitottak az új szakmai eredmények és a tudományos felismerések felé. A TUSNAD 2018. évi, 19. ülészaka gazdag tematikájú előadás-sorozata és az elmaradhatatlan műemlék-látogatások vonatkozásában megegyezett a TUSNAD-sorozat már megszokott színvonalával. A választott tematika: „Az épített örökség mint a kulturális örökség kivételes része” az örökség sokszínű és sokszakmájú, átfogó megközelítésére adott lehetőséget. A konferencia két napján öt ország előadóitól 31 előadás hangzott el. Az előadások a nemzetközi műemlékvédelem legújabb elméleti kérdéseitől az örökségvédelem történetének alakulásán, esettanulmányokon keresztül bemutatják a nemegyszer vitára alkalmas adó sokszínűségét, a gyakorlati védelem legújabb műszaki tudományos eredményeit, a védelem tárgyának széles spektrumát, és nem utolsósorban példaértékű helyreállítások sorozatát.*

MÁTÉ Zsolt
szabadúszó építész

■ FEJÉRDY Tamás¹

Örökség és közösség: reziliencia és identitás

■ **Kivonat:** Napjainkban egyre inkább kibontakozik az „örökségesedés” folyamata. Az Európa Tanácsnak a kulturális örökséggel foglalkozó egyezményei közül a Faro-i Egyezmény világítja meg az örökség és a közösség szoros összetartozását. Az örökségi javak közös és fontos jellemzője, hogy közösségi igény kielégítését szolgálták eredetileg. Az „örökséggé vált” javak elidegenedésének, majd a kortárs közösségek általi újbóli befogadásának története szorosan összefügg a történelmi-társadalmi mozgásokkal. Az örökségi javak mint attribútumok jelennek meg, amit a közösségek által mutatott reziliencia is érzékeltet. Mindezek további elemzésével lehet jobban megérteni a rekonstruktív törekvéseket, az örökség szándékolt újraterejtésének a jelenségét. Kérdés, hogy az milyen mértékben a közösségi reziliencia lehetséges kifejeződése, a globalizálóó környezet elleni védekezés sajátos formája.

■ **Kulcsszavak:** örökség, európa tanácsi egyezmények, közösség, identitás, reziliencia, rekonstrukció

■ Az örökségről beszélni és bármilyen megközelítésben azzal foglalkozni mostanában már szinte mindennapos, hogy azt ne mondjuk, divatos, vagy a jelenséget valamivel pontosabban leíró hangulatú kifejezéssel élve: „trendi” dologgá vált. Az örökségi gondolatnak ez az általános „jelenléte” ugyanakkor korántsem jelenti azt, hogy egyértelmű, mindenki által elfogadott meghatározása, értelmezése lenne a fogalomnak, vagyis annak, hogy pontosan mi is értendő az „örökség” megnevezésen, milyen anyagi valóságukban létező tárgyak, alkotások, illetve milyen, a „szellemi örökséghez”² tartozó értékek tartoznak az örökségként, vagy valamivel szűkebb értelemben véve, *kulturális örökségként* megnevezett „halmazba”.

A valamikor a 20. század 60-as éveinek a végén, a 70-es évek elején elindult örökségesedési folyamat egyre inkább láthatóvá, érzékelhetővé vált, s napjainkra már annyira kibontakozott, hogy már egészen biztosan elérte azt a szintet – „magaslatot” –, amelyről mintegy körültekintve, e folyamat néhány fontos jellemzője és jelenlegi állása meglehetősen nagy biztonsággal rögzíthető.³

Ugyanakkor a további elemzések előtt feltétlenül szükséges rögzíteni, hogy azok nem fognak tudni az „örökség” halmazába tartozó sokféle műfajú örökségi elem valamennyi fajtájával foglalkozni. Az 1. ábra minden sematikus leegyszerűsítése ellenére is jól mutatja az örökség fogalmkörébe vont vagy vonható javak komplexitását, az örökség többszörösen összetett mivoltát.

1 Építésztechnikus, doktor, okleveles műemlékvédelmi szakmérnök, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottságnak tiszteletbeli elnöke, Budapest, Magyarország.

2 A „szellemi örökség” az UNESCO 2003-as évben elfogadott egyezményében szereplő „intangible heritage”, illetve „patrimoine immatériel” kifejezés nem túl szerencsés, de mégis hivatalosan használt magyar megfelelője – ugyancsak azóta használatos a „tangible heritage” kifejezés a fizikai értelemben létező örökségi elemekre.

3 Az örökségesedésről lásd ERDŐSI & SONKOLY (2004), FEJÉRDY (2009), illetve SONKOLY (2017) műveit.

Heritage and Community: Resilience and Identity

■ **Abstract:** Nowadays, the process of “heritageisation” has become an increasingly emerging phenomenon. Among the conventions on cultural heritage of the Council of Europe, the Faro Convention highlights the close connection between heritage and community. A common and important feature of heritage assets is that they originally served community needs. The history concerning the alienation and subsequent reintegration by contemporary communities of assets “that had become heritage” is closely related to the historical and social processes. Heritage assets appear as attributes that are also manifested by the resilience shown by the communities. By further analysing these, one may better understand the reconstruction efforts, the phenomenon of the intended re-creation of heritage. The question is to what extent is this a possible expression of community resilience, a particular form of defence against a globalising environment.

■ **Keywords:** heritage, Council of Europe conventions, community, identity, resilience, reconstruction

■ Nowadays, talking about heritage and addressing it in any way has become an almost common, not to say fashionable phenomenon, or, with a slightly more descriptive expression, it has become “trendy”. At the same time, this general “presence” of the idea of heritage does not mean that there is a clear, universally accepted definition or interpretation of the concept, that is to say exactly what is meant by the term “heritage”, what material, real objects, creations, respectively what values pertaining to “intellectual heritage”² belong in the “set” of heritage or, in a somewhat narrower sense, in that of cultural heritage.

1 Architect, DLA, certified conservator, honorary president of the ICOMOS Hungarian National Committee, Budapest, Hungary.

2 The Hungarian term “szellemi örökség” is a somewhat unfortunate equivalent for “intangible heritage”, respectively “patrimoine immatériel” appearing in the UNESCO Convention adopted in 2003, however, it is the officially used Hungarian equivalent – the term “tangible heritage” has been in use since the same time for heritage elements that exist in a physical sense.

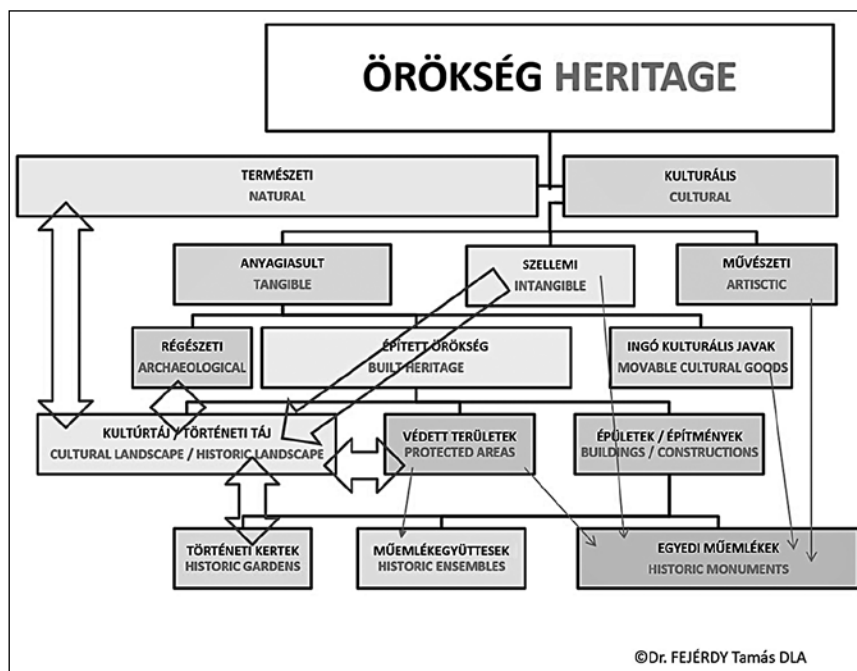
The heritageisation process that began sometime in the late 1960s and early 1970s has become an increasingly visible, perceptible phenomenon, and by our days it has emerged to such a degree, that it has surely reached a level – a “peak” – from where, as if looking around, some of the important features and the current status of this process can be recorded with a high degree of certainty.³

However, before further analysis, it is absolutely necessary to emphasise that these will not be able to tackle each type of the varied genres of heritage elements that belong in the set of “heritage”. Figure 1, despite all of its schematic simplification, clearly illustrates the complexity of the assets that are or could be included in the category of heritage, the multifold composite nature of heritage.

There is no need for any particular exploration to understand the intimate correlation between the different branches of heritage either. In the figure, this is indicated by arrows and lines, pointing out the most manifest and/or most significant connections, without exhausting the subject. In other words, the dissociated presentation of the “heritage genres” is in fact a (hopefully) logical, but still, artificially structured system. This is done primarily to be able to deal with individual heritage types and genres based on their characteristic, determining features – whether it is the inventory and preservation of these values or their utilisation.

Therefore, in the following, when our investigation clearly focuses on built heritage – historic buildings and their ensembles, historical landscapes –, it is by no means to be construed that the close correlations and connections mentioned above are not important. Rather, it should be interpreted as viewing and showing, here and now, the inherently complete heritage set from the point of view of this particular, determinative aspect of being “immovable property”, that is to say, built heritage, and even more precisely, from a historic building (and partly archaeological) point of view.

As with any other subject, the discussion of this domain can be approached from a number of perspectives – one of these is to start by reviewing the series of conventions developed and adopted by the Council of Europe (CoE). To be more exact, we have to take under consideration the four “pivotal” conventions on cultural heritage, the creation (adoption) of which was the result of a long-lasting, decades-long process, however, looking at them from the present, they should be considered as a single entity. Even a schematic presentation of these CoE conventions would surpass the confines of this article, but hopefully there is no need for this, as they are widely known, and have been practically incorporated into the legislations concerning heritage val-

■ 1. ábra: „Örökségi családfa” © FEJÉRDY Tamás

■ Figure 1. The “Heritage Family Tree” © Tamás FEJÉRDY

Különösebb fejtegetést az sem igényel, hogy érthető legyen a különféle örökségi ágak-elágazások közötti bensőséges összefüggés. Az ábrán ezt nyílak és vonalak jelzik, a teljesség igénye nélkül rámutatva a leginkább kézenfekvő és/vagy a legjelentősebb kapcsolódásokra. Másképpen megfogalmazva: az „örökségi műfajok” szétválasztott bemutatása valójában nem más, mint egy (remélhetőleg) logikus, de mégis: mesterségesen kialakított rendszerbe foglalás. Elsősorban annak az érdekében történik ez, hogy az egyes örökségfajtákkal, -műfajokkal a rájuk jellemző, meghatározó tulajdonságaik alapján érdemben lehessen foglalkozni – akár ezen értékek számbavételéről és megőrzéséről, akár a hasznosításukról legyen is szó.

Amikor tehát vizsgálódásunk a továbbiakban határozottan az épített örökségre – műemlékek és együtteseik, történeti táj – összpontosít, az semmiképpen nem értelmezendő úgy, hogy a fent említett szoros összefüggések, kapcsolódások ne volnának fontosak. Inkább úgy értelmezhető, hogy az egységes egész alkotó örökségi halmazt itt és most ebből a sajátos, meghatározó jellegzetességét tekintve „ingatlan”, azaz épített örökségi, sőt ezenbelül még: műemléki (és részben régészeti) nézőpontból látjuk és láttatjuk.

Mint minden másnak, ennek a területnek a tárgyalását is több oldalról meg lehet közelíteni – az egyik ilyen lehetőség, ha indításként az Európa Tanács (ET)⁴ által kidolgozott és elfogadott egyezmények sorára tekintünk. Egészen pontosan a kulturális örökséggel foglalkozó négy „sarkalatos” egyezményre kell gondolni, amelyek megalkotása (elfogadása) ugyan időben elhúzódó, több évtizedes folyamat eredménye volt, de a jelenből rátekintve együttesen mégis egységes egész alkot. Ezeknek az ET-egyezményeknek akárcsak vázlatos ismertetése is szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit, de erre remélhetőleg nincs is szükség, mivel eléggé széles körben ismertek, és gyakorlatilag szinte minden közép-európai államban bekerültek már az örökségi értékekkel kapcsolatos jogszabályokba is. Felsorolásuk viszont talán abból a szempontból mégsem érdektelen, hogy a keletkezési sorrendjük valamiképpen leírja azt a folyamatot is, amely a műemlék-örökség fogalomváltáshoz is elvezetett, és amely eljutott egészen addig, hogy egyre hangsúlyosabban az örökségi értékek közösségi vonatkozásait helyezze előtérbe.

³ For information on heritageisation see the works of ERDŐSI & SONKOLY (2004), FEJÉRDY (2009), respectively SONKOLY (2017).

⁴ Council of Europe (CoE).

Az elsőként elfogadott, közismert nevén Granadai Egyezmény (1985) az európai építészeti örökség védelmével kapcsolatos (CoE 121). Nem tekinthető a véletlen művének, hogy erre az 1975-ös európai építészeti örökség éve után került sor, és a tízéves időkülönbségből az is látszik, hogy viszonylag lassan érett egyezménnyé az akkor megfogalmazott elvek és törekvések eredménye. Az időrendben második ET-egyezmény megalkotásához már nem volt szükség újabb tíz évre: ez lett a Máltai (vagy másképpen: Vallettai, 1992) Egyezmény a régészeti örökség védelméről (CoE 143). Érdekességként hozzá kell tenni, hogy ez utóbbi logikailag, és a megalkotói szándék szerint is, megelőzte volna az épített örökséggel foglalkozó egyezményt. Előkészítése már az 1960-as évek végén megindult, de az a tervezet (munkanevén: Londoni Egyezmény) végül örökre tervezet maradt, és a Máltai Egyezmény nem is egyenes folytatása annak. Talán éppen azért nem, mert egyre nagyobb figyelmet kapott az egymásra rétegződő, egyformán örökbecsű örökségi értékek kérdése, az „élő” történeti város és az alatta található régészeti örökség egyidejű védelme, mikénti kezelése. Az időrendben harmadik, a Firenzei Egyezmény (2000), azaz az európai tájképegyezmény (CoE 176) már egyértelműen az örökségfogalom elterjedésének, illetve kibővülésének az idejében fogalmazódott meg, egyebek között ez is indokolhatja ennek az egyezménynek az egyfajta „egészlítő” megközelítésre való törekvését – legalábbis abban az értelemben, amely szerint Európában minden, ami létezik, az valamilyen formájú táj, illetve annak a része. Végül, de a jelen írás témája szempontjából egyáltalán nem utolsósorban, a sort a Farói Egyezmény (2005) zárja „a kulturális örökség társadalmi értékéről” (CoE 199).⁵ Ez valójában egy keretegyezmény, amely az előző három, különböző örökségi fajtákkal foglalkozó egyezményét foglalja egységbe, lévén, hogy az örökségi értékek valamennyi fajtáját a társadalom, a közösségek vonatkozásában veszi tekintetbe. Olyan jelentős fogalmakat vezet be, mint például az örökségközösség fogalma,⁶ illetve lényeges elvárásokat is rögzít. Így például, hogy az egyezményhez csatlakozott felek (államok): „f) elismerik a joghatóságuk alatt álló területen található kulturális örökség értékét, függetlenül annak eredetétől” (CoE 199, 5. cikk – Kulturális örökségi jog és politikák), továbbá: „b) békéltető eljárásokat hoznak létre olyan esetek méltányos és igazságos kezelésére, amelyekben ugyanazon kulturális öröksé-

■ 1. kép: Torockó, piactéri házak sora © FEJÉRDY Tamás
■ Photo 1. Rimetea, row of houses on the market square © Tamás FEJÉRDY

⁵ Mind a négy ET-egyezmény teljes magyar szövege elérhető (FEJÉRDY 2011).

⁶ Farói Egyezmény, 2. cikk, „b) egy örökségközösség azon személyek összessége, akik valamely kulturális örökség bizonyos aspektusait értéknek tekintik, és közösségi cselekvés keretében kívánják fenntartani és a következő nemzedékeknek továbbadni”, valamint a 12. cikk – Hozzáférés a kulturális örökséghez és a demokratikus részvétel (CoE 199).

ues of almost all Central European states. However, their listing may be of interest, as their order of emergence describes to a certain degree the process that has led to a shift in concepts, from historic building to heritage, and which reached the point of giving more and more prominence to the community aspects of heritage values.

The first adopted convention, commonly known as the Granada Convention (1985) is related to the protection of the Architectural Heritage of Europe (CoE 121). It cannot be a coincidence that this happened after the 1975 European Architectural Heritage Year, and judging by the ten-year-distance between the two, it is clear that the results of the principles and aspirations that were formulated at that time evolved into a convention at a relatively slow pace. There was no need for another ten years to formulate the chronologically second CoE convention: this was the Malta (or Valletta, 1992) Convention on the Protection of Archaeological Heritage (CoE 143). As a curiosity, we have to note that the latter should have preceded the convention on built heritage, both logically and according to the creators' intention, as its preparation began already in the late 1960s, but the planned convention (with the working title of London Convention) remained a plan, and in addition, the Malta Convention is not its direct successor. This might be due to the fact that an increasing attention was started to be paid to the question of the stratification of equally valuable heritage values, as well as to the simultaneous protection and way of management of the “living” historical town and the archaeological heritage underneath it. The third in chronological order, the Florence Convention (2000), i.e. the European Landscape Convention (CoE 199)⁴ was clearly formulated at a time, when the concept of heritage was becoming widespread and was broadening; among other things, this could also justify the pursuit of a kind of “all-embracing” approach of this convention – at least in the sense that everything that is in existence in Europe is some form of landscape or part of it. Last but, from the point of view of the present article's subject, not at all least, the list is closed with the Faro Convention (2005) “on the Value of Cultural Heritage for Society” (CoE 199).⁴ This is truly a framework convention that incorporates the previous three conventions on different heritage types, by taking into consideration all types of heritage values from the perspective of society and of communities. It introduces important concepts such as that of the heritage community,⁵ respectively it sets significant expectations. For example, that the par-

⁴ The full Hungarian text of all four CoE conventions is available (FEJÉRDY 2011).

⁵ Faro Convention, Article 2, “(b) a heritage community consists of people who value specific aspects of cultural heritage which they wish, within the framework of public action, to sustain and transmit to future generations”, and Article 12 – Access to cultural heritage and democratic participation (CoE 199).

ties (states) of the Convention: “f) recognise the value of cultural heritage situated on territories under their jurisdiction, regardless of its origin” (CoE 199, Article 5 – Cultural heritage law and policies); furthermore, “b) establish processes for conciliation to deal equitably with situations where contradictory values are placed on the same cultural heritage by different communities” (CoE 199, Article 5 – Cultural heritage law and policies).

The close connection between heritage and community thus becomes truly clear by approaching it from the perspective of the Faro Convention adopted in 2005. This interconnection touches upon what is essential, as it does not disappear completely even in the face of dramatically changing circumstances. It might seem contradictory, but this is partly so because the common, and perhaps most important feature of the assets that are now recognised as part of heritage, is that originally they were not created in order to produce a heritage element, in order to augment heritage. So, confining ourselves to the domain of real estate, of built heritage (although this may be true for other types of heritage as well), this means precisely that these works were created, without exception, to meet certain needs or necessities.

It can be stated that all physical, or even non-material assets, known or recognised today as heritage values, originally served to satisfy the needs of a community, and within that those of the individual. Evidently, they were valued as such – to varying extents –, but not as heritage elements, instead as things that formed or belonged to the framework of people’s lives (value in use). In other words, these “things” belonged in an inherently natural way to the life of the community (and of the individuals found within). It is this “inherent naturalness” (but we might also call it natural inherence...) that made and makes it possible for heritage, or the thing that with the passage of time was perceived and acknowledged as such, to contribute in the past and present, probably mostly unconsciously – especially at the beginning –, but in fact decisively to shaping and expressing-manifesting the identity of a given community. All this is equally true for all communities of different levels and for their heritage, i.e. – as opposed to the historic building approach, which by definition always deals with values at a state (national) level, selected on the basis of scientific considerations – the heritage of communities is *an analogous concept*, that is each community level, nested in each other as a Matryoshka doll, has its own heritage that is interpretable at its level.

This awareness, the perception and acknowledgement of these assets as “heritage” has been led to by historical and social processes and changes. The history concerning the alienation and subsequent reintegration by contemporary communities of assets “that had become heritage” is

gi elemnek különböző közösségek egymásnak ellentmondó értékeket tulajdonítanak” (CoE 199, 7. cikk – Kulturális örökség és párbeszéd).

Örökség és a közösség szoros összetartozása tehát éppen a 2005-ben elfogadott Faro-i Egyezmény felől közelítve válik igazán világossá. Lényeget érintő összekapcsolódás ez, amely akár drasztikusan változó körülmények ellenére sem szűnik meg teljesen. Ellentmondásnak tűnik, de részben éppen azért van ez így, mert a ma az örökség részeként számontartott javak közös és talán legfontosabb jellemzője, hogy eredetileg nem azért hozták létre azokat, hogy örökségi elem szülessen, az örökség gyarapodjon. Maradva tehát az ingatlan épített örökség körében (bár ez más örökségi fajtákra is igaz lehet), ez pontosan annyit jelent, hogy ezeket az alkotásokat minden esetben valamilyen igény, szükséglet kielégítése céljából hozták létre.

Kijelenthető, hogy közösségi – azonbélül pedig az egyéni – igény kielégítését szolgálták eredetileg mindazon fizikai vagy akár nem anyagi javak, amelyeket ma örökségi értéként ismerünk, illetve ismerünk el. Mint ilyeneket – eltérő mértékben – nyilván meg is becsülték, de nem mint örökségi elemeket, hanem mint olyan dolgokat, amelyek az életük kereteit hozták létre, vagy ahhoz tartoztak (használati érték). Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezek a „dolgok” szerves természetességgel tartoztak hozzá a közösség (és az azt alkotó egyének) életéhez. Éppen ez a „szerves természetesség” (de nevezhetnénk természetes szervezősnek is...) az, amely lehetővé tette, teszi, hogy az örökség, illetve az idő múltával akként felismert-elismert dolog – főleg eleinte – bizonyára nagyjából nem tudatosan, de valójában mégis meghatározó mértékben hozzájárult és hozzájárul egy adott közösség identitásának formálásához, kifejezéséhez-megjelenítéséhez. Mindez egyaránt igaz a különböző szintű közösségekre és azok örökségére, azaz – szemben a műemléki megközelítéssel, amely definíció szerint mindig országos (nemzeti) szintű, és tudományos megfontolások alapján kiválasztott értékekkel foglalkozik – a közösségek öröksége *analóg fogalom*, azaz a matrjoskababa-szerűen egymásba illeszkedő közösségi szintek mindegyikének megvan a saját szintjén értelmezhető öröksége.

A tudatosodáshoz, e javak „örökségként” való fel- és elismeréséhez történelmi-társadalmi folyamatok, változások vezettek. Az „örökséggé vált” javak korábbi elidegenedésének, illetve a kortárs közösségek általi újbóli befogadásának története szorosan összefügg a történelmi-társadalmi mozgások alakulásával, amelyek részletes elemzése nélkül is felismerhető, hogy a változások a helyi (lokális) felől az általános (globális) felé mutatnak. Ez az elidegenedés különösen erőteljesen jelentkezett a 19., és még inkább a 20. századi nagy gazdasági és társadalmi átalakulások, és ezenbélül is a politikai szándékból erővel keresztülvitt változások nyomán. Ez vezetett a korábban említett „szerves természetesség” folyamatosságának a megszakadásához, és paradox módon ahhoz, hogy ami korábban (részben van teljesen) a mindennapi élet része volt, már más minőségben: örökségként jelenik meg újra a közösségek számára. Ez az a közeg, összefüggés, amelyben aztán világossá válik, hogy az örökség: az identitás hordozója. Az örökség mint a személyek, közösségek identitásának hordozója, megtartója és alakítója különleges szerepet játszik, amelynek teljes mértékű megismerése, elemzése és továbbvitele éppen napjainkban került előtérbe. Több rétege van ennek, illetve több oldalról közelíthető meg. Az egyik, talán leginkább ismert, bár nem egykönnyen definiálható örökségi összetevő a „hely szelleme” – *genius loci*. A „hely” jelentősége, a „hely szelleme” már az antikvitás óta ismert, egyszerre elvont és fizikai gyökerű fogalmak. Nem állítható, hogy egy adott hely „épített öröksége” – azaz hagyományos, az adott helyszínre jellemző történelmi épületei, utcái-tere, településszerkezete – határozza meg a hely szellemét, mint ahogyan az sem, hogy ezek a tényezők jelentéktelenek vagy közömbösek lennének e tekintetben.

Érdeemes figyelni arra, hogy az UNESCO 1972-ben elfogadott világörökség egyezménye⁷ milyen fontos szerepet játszott, milyen módon és mélységben járult hozzá a bevezetőben felvázolt örökségesedési folyamathoz. Ideértve azt is, hogy az ún. „átfogó stratégia” (Global Strategy...) megvalósítása érdekében bevezette egy új örökségi „műfaj”, a kultúrtáj (történeti táj) fogalmát, illetve általában az örökségfajták körének bővítésére irányuló nyitottságát. Az egyezmény végrehajtásában kiemelkedően fontos eszköz a Működési irányelvek (The Operational Guidelines...) néven összefoglalt végrehajtási szabályzat, amely ugyan nem része az egyezménynek, de részletes iránymutatást nyújt. Szemben az egyezménynek az immár 193 részes, állam által elfogadott (ratifikált stb.) szövegéhez, az irányelveket időről időre frissíti, korszerűsíti az egyezmény végrehajtásáért felelő Világörökség Bizottság (The World Heritage Committee...).

Érdeemes lenne kitérni azokra az eszközökre, amelyek az örökségi értékek vonatkozásában (védelmükre, fenntartható használatuk biztosítására stb.) a világörökségi együttműködés keretében születtek meg, és körülbelül olyan hatással vannak általában az örökségvédelemre, mint az új technikai fejlesztések hatása általában a technikai, technológiai fejlesztésre. Erre itt nyilván nincs lehetőség, viszont egy, az utóbbi években bevezetett és egyre szélesebb körben használt fogalom, az „attribútum” említése mindenképpen ide illeszkedik. Ez a kissé hosszúra sikerült világörökségi kitérő csupán azt a megállapítást volt hivatott megalapozni, amely szerint a közösségek identitását valójában az örökség, a legszélesebb értelemben vett örökségi javak, mint attribútumok hordozzák.

Példaként: a nem túl távoli múlt nem kevés fájdalmas eseményei között ismerjük a második világháború utáni lakosságcsere-programokat is, amelyek tragikus erőszakossággal tépték el közösségek gyökereit. A magyarországi német ajkú állampolgárok egy részének is ez a sors jutott, köztük Dunabogdány sváb lakosainak is. A településen élők jelentős része – értelemszerűen a gazdálkodás mellett – korábban hagyományosan a kőfaragó mesterséget is gyakorolta, amelynek „vizuális lenyomata” a porták sajátos szerkezeti kialakítású kőkeretes nagy- és kiskapuja. Ez az a motívum, amely mintegy a település identitását megjelenítő attribútum jelenik meg a kitelepítésnek, a kitelepítetteknek emléket állító kompozícióban is.

Identitás és reziliencia

■ Az örökség és identitás összefüggése természetesen nemcsak abban mutatkozik meg, hogy bizonyos attribútumok azonosíthatóvá, felismerhetővé tesznek egy adott közösséget. Azt, hogy mennyire nem önmagáért való jelenségről van szó, azt a közösségek által felmutatott reziliencia fontossága érzékelteti talán a leginkább. Ez a fogalom szintén újabban került bele az örökségi értékekkel, azok megőrzésével, de még sokkal inkább: az örökségi értékeknek a közösségeket ért valamiféle „sokkhatás”, katasztrófa utáni szerepével kapcsolatos, egyre fontosabbá váló tanulmányok, vizsgálatok szótárába. Egyre inkább ismertté és bizonyítottá válik ugyanis, hogy a pusztító esemény utáni újrakezdésben milyen jelentősége lehet, van az örökségi javaknak, nem utolsósorban a közösség környezetét meghatározó épített örökségi elemeknek.

A reziliencia: válságálló képesség, de nemcsak a túlélés és újrakezdés értelmében, hanem valamiféle „visszatalálás képessége” is a külső behatásra megszakadt kontinuitáshoz, azaz egy „helyreállási képesség”. Ez a helyreállítás természetesen többféle módon történhet, s nem feltétlenül jelenti azt, hogy minden pontosan ugyanúgy áll vissza, mint ahogyan az a sokkhatás előtt volt. A reziliencia az a jelenség, illetve „magatartás”, vagy éppen az – örökség hordozta – „identitásba zárt belső energia”, amelynek további elemzésével lehet

closely related to the evolution of historical and social movements, which, even without detailed analysis, reveal that the changes show a direction from local to general (global). This alienation was particularly pronounced in the wake of the great economic and social transformations of the 19th and especially of the 20th century, and in particular of the changes brought about by political will. This has led to the discontinuity of the previously mentioned “inherent naturalness” and, paradoxically, to a situation in which what was previously (partly or completely) a part of everyday life, now appears in a different quality to the communities: as heritage. This is the medium, the context, in which it becomes clear that heritage is the carrier of identity. Heritage, as the bearer, retainer, and fashioner of the identity of individuals and communities, plays a special role, and the attempt to fully know, analyse, and pursue it has come to the forefront just now. It has several layers and can be approached from multiple sides. One, perhaps the most well-known, though not easily defined heritage component is the “spirit of place” – the *genius loci*. The significance of the “place”, the “spirit of the place” are concepts that have been known since Antiquity and that are both abstractly and physically rooted. It cannot be stated that it is the “built heritage” of a particular place – i.e. the traditional historical buildings, streets and squares, and settlement structure that are characteristic to the given site – that determines the spirit of the place, but neither that these factors might be insignificant or indifferent in this regard.

The crucial role played by the UNESCO World Heritage Convention⁶ adopted in 1972, as well as its way and degree of contribution to the heritageisation process outlined in the introduction is worthy to note, including that in order to implement its “Global Strategy” (Global Strategy...), it introduced a new heritage “genre”, the concept of cultural landscape (historic landscape), and its general openness to broaden the range of heritage types. An important tool for implementing the Convention is the regulation summarised under the title of “Operational Guidelines” (The Operational Guidelines...), which, although it is not part of the Convention, it provides detailed guidance. In contrast to the text of the Convention that has already been adopted (ratified, etc.) by 193 State Parties, the Guidelines are updated from time to time by the World Heritage Committee (The World Heritage Committee...) responsible for the implementation of the Convention.

It would be worth to expand upon the tools that were created in the context of the world heritage cooperation in regards to heritage values (for their protection, for

⁶ The text of the Convention is available in Hungarian (1985. évi 21. törvényerejű rendelet...), respectively in the official languages of UNESCO (Convention Concerning the Protection...).

⁷ Az egyezmény szövege elérhető magyarul (1985. évi 21. törvényerejű rendelet...), illetve az UNESCO hivatalos nyelvein (Convention Concerning the Protection...).

their sustainable use, etc.), and that generally impact heritage conservation similarly to how space technology developments generally impact technical and technological development. This is obviously not possible here, however, the term “attribute”, introduced in the last few years and used more and more widely, is definitely worth mentioning here. This somewhat lengthy world heritage digression was only intended to lay the foundations for stating that the identities of communities are in fact borne by heritage, by heritage assets in the widest sense, as attributes.

As an example, among the numerous painful events of the not too distant past, we know about the population exchange programmes following World War II, which have torn the roots of communities with tragic violence. A part of the German-speaking citizens of Hungary shared this fate, including the “Swabian” inhabitants of Dunabogdány. Earlier, aside from the obvious husbandry, a large part of the settlement’s inhabitants have traditionally practised the craft of stone carving, the “visual imprint” of which can be found in the stone-framed carriage and wicket gates of the homes, which have a particular structure. This is the motif that emerges as the attribute that portrays the settlement’s identity in the memorial to the deportations, as well as to those that were deported.

Identity and resilience

■ Naturally, the correlation of heritage and identity is manifested not only in the fact that certain attributes render a given community identifiable and recognisable. The fact that this is not a phenomenon existing for its own sake is perhaps best shown by the importance of the resilience displayed by communities. This concept is also a recent addition to the vocabulary of the increasingly significant studies and investigations related to heritage values, their preservation, and, much more importantly, to the role that heritage values play in communities that have been struck by some kind of a “shock”, by catastrophe. Namely, it is becoming increasingly well-known and proven that heritage assets, not least the built heritage elements that determine the community’s environment, play a significant role in starting anew after a devastating event.

Resilience: the capacity to withstand crises, but not only in terms of survival and resumption, but also in the “ability to find one’s way back” to the continuity that was broken due to external forces, i.e. a “capacity to recover”. This recovery can, of course, take place in several ways, and it does not necessarily mean that everything will return to be exactly the same as before the shock. Resilience is the phenomenon, or “attitude”, or “inner energy embedded in identity” – borne by heritage –, by the further analysis of which one might start on the path of better understanding, among other things,

■ **2. kép:** Dunabogdány, kőkeretes kiskapu, a kőfaragásból élő közösség jellegzetes attribútuma © FEJÉRDY Tamás

■ **Photo 2.** Dunabogdány, a stone-framed wicket gate, a characteristic attribute of a community earning a living from stone carving © Tamás FEJÉRDY

elindulni egyebek között a hiteles értékmegőrzés terén jelentkező egyik fő szemléleti kihívásának a jobb megértéséhez.⁸

S hogy mi is lenne ez a kihívás? Nyilván nem nehéz megnevezni: eléggé egyértelmű, hogy napjainkban ez nem más, mint a sérült, részben vagy teljességében elveszett örökségi javak szándékolt újratereztése, úgynevezett rekonstrukciója.⁹ A reziliencia közösségi, társadalmi jelenségének fontosságát éppen az örökségértékek elismertetésével és megőrzésével foglalkozó szakmának, szakembereknek nem szabad figyelmen kívül hagyniuk, még kevésbé lebecsülniük. Kétségtelen, hogy a felerősödni látszó rekonstruktív törekvés, azaz az örökség elemeinek szándékolt újratereztése sajátos jelenség, azonban egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy tévedés vagy még inkább: hiba lenne azt egységesen és eleve negatív jelenségként kezelni. Kérdés ugyanis, hogy ezzel összefüggésben, milyen mértékben jelenik meg a közösségi reziliencia egy lehetséges kifejeződése, a globalizálódó környezet elleni védekezés egy sajátos formájaként.

Ez az értelmezés természetesen semmiképpen nem értelmezhető automatikus felmentésként, nem írja felül a hitelesség, integritás, az értékvédelemben döntő fontosságú *nil nocere* (nem ártani) alapelv követelményeit, miközben világossá kívánja tenni azt, hogy minden egyes eset egyedi értékelést és mérlegelést tesz szükségessé – nem utolsósorban tekintetbe véve az érintett/érdekelt közösségek identitásában játszott szerepét. Nem jogosíthat fel arra, hogy a múltat akár ideológiai, akár gazdasági (pl. turisztikai) megfontolásból soha nem volt „műemlékek” építésével felülírjuk, megváltoztassuk (megszépítsük), de nem ítélni el, ha egy közösség nem fogadja el az identitása szempontjából meghatározó fontosságú örökségének az elvesztését, és ragaszkodik annak fizikai létezéséhez (adott esetben: rekonstrukciójához) is.

Ez az írás nem többre, mint az örökség és a közösségek identitása közötti szoros kapcsolódásra, valamint arra kívánt rámutatni, hogy a közösségek válságtűrő, válságkezelő, illetve pontosabban a „helyreálló”, azaz reziliens képességében is jelentős szerepe lehet, van a felismert, elismert, és ezáltal az adott közösség számára erőforrásként (is) jelentkező örökségnek.

⁸ A „rezilienciára” vonatkozó kutatás az Európai Unió és a Magyar Állam támogatásával, az Európai Társadalmi Alap társfinanszírozásában a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 „Nemzeti Kiválósági Program” keretében valósult meg.

⁹ A „rekonstrukció” fogalom jelentése napjainkban sajnálatos módon eléggé széles körben mintegy a „(műemléki) helyreállítás” szinonimájaként is használatos. Ebben az írásban az eredeti, tehát abban a jelentésében használjuk, amely korábban létezett, de elpusztult örökségi javak (műemlékek) újbóli létrehozását célozza.

■ 3. kép: Dunabogdány, a kitelepített német ajkú lakosok emlékműve © FEJÉRDY Tamás

■ Photo 3. Dunabogdány, monument to the deported German-speaking inhabitants © Tamás FEJÉRDY

Bibliográfia/Bibliography

- *** 1985. évi 21. törvényerejű rendelet a világ kulturális és természeti örökségének védelméről szóló, az Egyesült Nemzetek Oktatási, Tudományos és Kulturális Szervezete Általános Konferenciájának ülészakán Párizsban, 1972. november 16-án elfogadott egyezmény kihirdetéséről. [Legislative Decree No. 21 of 1985 on the promulgation of the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, adopted by the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation at its session in Paris, November 16, 1972.]
- *** Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Complete Text. <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/> (accessed February 2019).
- *** CoE 121. Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, October 3, 1985.
- *** CoE 143. European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised), January 16, 1992.
- *** CoE 176. European Landscape Convention, October 20, 2000.
- *** CoE 199. Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, October 27, 2005.
- *** Global Strategy. <https://whc.unesco.org/en/globalstrategy/> (accessed February 2019).
- *** The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. <http://whc.unesco.org/en/guidelines/> (accessed February 2019).
- *** The World Heritage Committee. <http://whc.unesco.org/en/committee/> (accessed February 2019).
- ERDŐSI Péter & SONKOLY Gábor. 2004. *A kulturális örökség*. Atelier füzetek. Budapest: L'Harmattan.
- FEJÉRDY Tamás. 2009. Örökség, védelem – ma, holnap. In: *Tanulmányok az örökségmenedzsmenetről*, 1. kötet, Alma Mater sorozat, 213–233. Budapest: Információs Társadalomért Alapítvány.
- FEJÉRDY Tamás, ed. 2011. *Karták Könyve*. 2. kiadás. Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság.
- SONKOLY Gábor. 2017. *Bolyhos tájaink – a kulturális örökség történeti értelmezései*. S.l.: ELTE Eötvös Kiadó.

the challenge of one of the key attitudes towards authentic preservation.⁷

And what would this challenge be? Clearly, it is not difficult to name it: it is fairly obvious that today it is the intentional re-creation, so-called reconstruction⁸ of damaged, partially or completely lost heritage assets. The significance of the communal and social phenomenon of resilience should not be ignored or, even more, depreciated, especially by the specialists and the profession dealing with the recognition and preservation of heritage values. Undoubtedly, the reconstructive efforts, i.e. the intended re-creation of heritage elements, that seem to intensify are a particular phenomenon, but it is gradually becoming evident that it is a mistake, or even more, it would be erroneous to treat it uniformly and as an essentially negative phenomenon. Namely the question is to what extent is this a possible expression of community resilience, a particular form of defence against a globalising environment.

Naturally, this interpretation should not be regarded as an automatic exemption, it does not override the requirements of the principles of authenticity, integrity, of *nil nocere* (not harming) that is crucial to the protection of values, while trying to highlight that each case requires individual assessment and consideration – not least, taking into account its role in the identity of the concerned/interested communities. It cannot give grounds for overwriting, changing (beautifying) the past due to ideological or economic (e.g. tourism) considerations, by erecting “historic buildings” that have never existed, nor can it, however, condemn a community for not accepting the loss of its heritage, which might be significant from the point of view of its identity, and for insisting also on its physical existence (and, if necessary, its reconstruction).

The present article wanted to highlight no more than the close connection between heritage and the identity of the communities, respectively that the heritage that is recognised, acknowledged as such, and that thus (also) acts as a resource for its community, might play and plays an important role in the community's capacity to withstand and manage crises, more specifically to “recover”, i.e. to be resilient.

⁷ The research related to “resilience” was supported by the European Union and the State of Hungary, co-financed by the European Social Fund in the framework of TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 “National Excellence Programme”.

⁸ Unfortunately, nowadays the concept of “reconstruction” is widely used as a synonym for “(historic building) conservation”. In this writing, we use the original meaning, that is to say, that which aims to re-establish previously existing but destroyed heritage assets (historic buildings).

■ Marek ŚWIDRAK¹

Tendințe principale
în abordarea patrimoniului
construit în Polonia
comunistă

■ **Rezumat:** *Lucrarea tratează principalele abordări ale protecției și reconstrucției clădirilor istorice în Polonia dintre anii 1944 și 1989. Această perioadă a fost afectată de factori multipli, cei mai importanți fiind distrugerile covârșitoare din timpul celui de-al Doilea Război Mondial și ideologia comunistă impusă de noul regim politic. De-a lungul acestei perioade, au putut fi observate atitudini diferite, câteodată contradictorii asupra clădirilor istorice. Pe de o parte, multe au fost întreținute cu eforturi imense, reconstrucția Varșoviei fiind exemplul cel mai spectaculos. Pe de altă parte, unele au fost considerate rămășițe regretabile ale trecutului potrivit (aceasta a fost soarta multora dintre monumentele legate de „asupritorii” din trecut). Originile germane sau burgheze ale unor clădiri istorice le condamnau adeseori la distrugere, uneori prin demolare pentru materiale de construcție, altele prin transformarea lor în CAP-uri, fapt care le distrugea complet interioarele istorice și în multe cazuri chiar domeniul în sine (în întreaga țară există doar un castel care și-a păstrat interioarele originare). Lucrarea ia în discuție aceste abordări și evoluția lor de-a lungul perioadei 1944-1989.*

■ **Cuvinte cheie:** patrimoniu polonez, școala poloneză de restaurare, patrimoniu disonant

■ Perioada Poloniei comuniste de după război (1945-1989) a fost marcată de o implicare foarte activă a statului în printriva patrimoniului. Afectată fiind însă de diferiți factori, de la ruinarea țării, care a dus la dificultăți economice, până la deciziile ideologice, această abordare nu a fost unitară. O anumită distanță în timp, combinată cu observații asupra dezvoltării protecției monumentelor după 1989, ne permite acum să scoatem în evidență cele mai importante, influente și persistente tendințe ale perioadei.²

1 Istoric de artă și jurist, asistent de cercetare la Institutul de studii istorice și de arhivistică al Universității Pedagogice din Cracovia, doctorand la Institutul de istoria artei al niversității Jagiellonă din Cracovia. Angajat al Centrului Cultural Internațional din Cracovia, Polonia.

2 Acest subiect a fost deja obiectul multor publicații, deși lipsesc sinteze contemporane complete. Oricum, marea majoritate a cercetărilor este accesibilă doar în polonă. Referințele de mai jos menționează cele mai relevante și recente studii, o selecție mai largă de publicații fiind prezentată în secțiunea bibliografie.

Main Tendencies in the Approach Towards Built Heritage in Communist Poland

■ **Abstract:** *The paper discusses the main tendencies in the approaches to the protection and reconstruction of historical buildings in Poland between 1944 and 1989. This period was affected by many factors, the most important of which begin the overwhelming destruction that occurred during World War II and the communist ideology imposed by the new political regime. Over this period, different, sometimes contradictory attitudes towards historical buildings could be seen. On the one hand, many were taken care of with tremendous effort, the reconstruction of Warsaw being the most spectacular example, on the other hand, some were seen as regrettable remnants of the adverse past (such was the fate of many of the historic buildings connected with the “oppressors” from the past). German or bourgeois origins of an edifice often deemed it to destruction, sometimes by means of dismantling for the purpose of acquiring building materials, sometimes by turning them into collectively run farms, which effectively wiped out all of their historic interiors and many of the estates themselves (in the whole country only one manor house has retained its original furnishings). The paper discusses these approaches and their evolution over the 1944-1989 period.*

■ **Keywords:** Polish heritage, reconstruction, Polish school of conservation, dissonant heritage

■ The period of post-war communist Poland (1945-1989) was marked by a very active state approach towards heritage. Affected though by various factors ranging from the ruination of the country, hence the economic difficulties, to ideologically charged decisions, this approach was not one-faceted. A certain distance in time combined with observations of the development of historic building conservation after 1989 allows us nowadays to point out the leading, most influential and persistent tendencies of the relevant period.²

The obvious and most crucial reference for the subject is the overwhelming destruction of the heritage located in the newly shaped territory of Poland, which had occurred during World War II, and other results of the tragic conflict.³ The main objective of the actions taken after the war was, on the one hand, to reverse some of the changes inflicted then and, on the other hand, to intensify them. Because of the war, Poland lost territories in the east, includ-

1 Art historian and lawyer, assistant researcher at the Institute of History and Archival Studies of Pedagogical University in Kraków, PhD student at the Institute of History of Art of the Jagiellonian University in Kraków. Employee of the International Cultural Centre in Kraków, Poland.

2 The topic has already been the subject of numerous publications, though it lacks contemporary comprehensive summaries. Nevertheless, the vast majority of the research is accessible only in Polish. References below mention the most relevant and recent studies; a broader choice of publications is given in the bibliography section.

3 On the destruction of Polish built heritage see the work of PRUSZYŃSKI (2001a, 412-478). On the fight to preserve historic buildings during the war see MAJEWSKI's publication (2017).

■ **Photo 1.** The destruction of Warsaw after the Ghetto Uprising. Author unknown © Getty images

■ **Foto 1.** Distrugerea Varşoviei după revolta din ghetoul oraşului. Autor necunoscut © Getty

■ **Photo 2.** The ruins of the Warsaw Castle in 1945 © K. PEÇHERSKI

■ **Foto 2.** Ruinele Cetăţii Varşovia în 1945 © K. PEÇHERSKI

ing large areas belonging nowadays to Ukraine, Belarus, and Lithuania. However, it gained the southern part of East Prussia, West Prussia, as well as the eastern part of Pomerania with Gdańsk and Silesia (DAVIES 2015, 413-430). This geographical metamorphosis meant a radical shift in the country's built heritage resources – a loss of sites of vital significance for the national culture and acquisition of hitherto extraneous and often undesirable assets. The war also changed the traditionally multi-ethnic nature of the nation, leaving it as a social monolith, subsequently brought to the extreme, in charge of a great number of cultural goods lacking natural heirs and caretakers. World War II caused a varying but overall exceptionally destructive effect on the built heritage in the country. 50% of the built heritage of cities and historic districts and 43% of all historic edifices in the country were destroyed (PRUSZYŃSKI 2001b, 204-216). With 85% of all of its buildings demolished (PRUSZYŃSKI 2001b, 204-216), Warsaw lost virtually all of its listed historic buildings. When the Germans retreated from the Polish capital, they left the city with 20 million m³ of rubble in place of the 90% of historical buildings they had destroyed (PRUSZYŃSKI 2001b, 204-216). Gdańsk, Gdynia, Wrocław, Szczecin, Kołobrzeg, Malbork, and numerous other heritage centres faced a similar fate, sometimes at the hands of the Soviet army (OMILANOWSKA 2013, 380-390). Although a great many iconic historic buildings were annihilated, some were left almost intact, Kraków – the pearl of the Polish heritage among them (PURCHLA 2016, 157). The ruination included the infrastructure, which had an impact on both the

Referinţa evidentă şi cea mai importantă pentru subiect este distrugerea covârşitoare a patrimoniului din teritoriul nou format al Poloniei, petrecută în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, şi alte rezultate ale tragicului conflict.³ Principalul obiectiv al acţiunilor de după război a fost, pe de o parte, de a inversa unele din schimbările produse atunci şi, pe de altă parte, de a le intensifica. Din cauza războiului, Polonia a pierdut terorii în est, inclusiv suprafeţe întinse care aparţin acum Ucrainei, Belarusului şi Lituaniei, însă a câştigat partea de sud a Prusiei de est, Prusiei de vest, precum şi partea estică a Pomeraniei, cu Gdańsk şi Silezia (DAVIES 2015, 413-430). Această metamorfoză geografică a însemnat o schimbare radicală în inventarul patrimoniului construit al ţării – o pierdere a unor situri cu semnificaţii vitale pentru cultura naţională şi dobândirea unor bunuri până atunci străine şi adesea nedorite.

Războiul a schimbat de asemenea şi caracterul tradiţional multi-etic al ţării, transformând-o într-un monolit social, ulterior dus la extrem, responsabil pentru un număr mare de bunuri culturale fără moştenitori şi îngrijitori proprii. Al Doilea Război Mondial a avut un efect variat, dar în general excepţional de distrugător asupra patrimoniului construit al ţării. 50% din patrimoniul construit din oraşe şi centre istorice şi 43% din clădirile istorice din ţară au fost distruse (PRUSZYŃSKI 2001b, 204-216). Cu 85% din clădirile sale distruse (PRUSZYŃSKI 2001b, 204-216), Varşovia şi-a pierdut practic toate monumentele. Când germanii s-au retras din capitala Poloniei, au lăsat oraşul cu 20 de milioane m³ de moloz în locul a 90% din clădirile istorice pe care le-au distrus (PRUSZYŃSKI 2001b, 204-216). Gdańsk, Gdynia, Wrocław, Szczecin, Kołobrzeg, Malbork şi multe alte centre istorice au cunoscut o soartă similară, uneori cauzată de armata sovietică (OMILANOWSKA 2013, 380-390). Cu toate că multe monumente simbolice au fost distruse, unele au fost lăuate aproape intacte, Cracovia – perla patrimoniului polon, numărându-se printre acestea (PURCHLA 2016, 157). Distrugerile au inclus infrastructura, fapt care a avut impact atât asupra potenţialului economic al ţării, cât şi asupra alocării funcţiunilor clădirilor de patrimoniu. Abordările patrimoniului după război, care s-au transformat mai târziu în tendinţe, au depins în principal de rezultatele identificării patrimoniului. Convingerile comune, prejudecăţile şi Discursul autorizat privind patrimoniul⁴ (SMITH 2006, 11-43) impus de către guvernul comunist au adus o înţelegere limitată a ceea ce era patrimoniul. În primul rând, într-o definiţie larg acceptată, iniţial doar clădirile care datau cel puţin din prima jumătate a secolului al XIX-lea aveau reputaţia de a fi suficient de vechi pentru a fi considerate clădiri istorice. Aceasta a dus nu numai

³ Despre distrugerea patrimoniului construit polonez, a se vedea opera lui PRUSZYŃSKI (2001a, 412-478). Despre lupta pentru conservarea monumentelor în timpul războiului, a se vedea publicaţia lui MAJEWSKI (2017).

⁴ Authorised Heritage Discourse (AHD).

la o lipsă de atenție, ci în multe cazuri la distrugerea intenționată și violentă a unor exemple de arhitectură de la finalul secolului al XIX-lea. Această atitudine a început să se schimbe doar începând cu anii '60 (ŚWIDRAK 2018, 77-80). În al doilea rând, întrebarea cheie în timpul identificării clădirilor istorice era: „Cui îi aparține?” Moștenind un important patrimoniu construit german, Polonia nu i-a răspuns într-un mod favorabil. Polonezii care, după deportarea germanilor, au locuit în acele teritorii,⁵ mulți dintre ei venind din teritoriul pe care Polonia tocmai îl pierduse în favoarea Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste (URSS), nu doar că nu simțeau niciun atașament față de patrimoniul întâlnit, ci îl considerau explicit ca fiind disonant și nedorit (LABUDA 1997; MERTA-STASZCZAK 2018, 19-31). Acest lucru a dus la o continuare a distrugerilor care au început în timpul războiului. Cea mai ostentativă expresie a acestei practici au fost acțiunile întreprinse pe baza decretului guvernamental, cu numărul de rău augur 666, privind ordonarea țării ruinate și îndepărtarea distrugerilor provocate de război (KAŚINOWSKI 2008). Din cauza lipsei materialelor de (re)construcție necesare în toată țara, legea sus-menționată a permis demolarea patrimoniului construit post-german, de exemplu, transformând multe situri din Polonia de vest în „mine de cărămidă” – o activitate barbară și neprofitabilă din punct de vedere economic (PRUSZYŃSKI 2001b, 220-223). Câteva situri de patrimoniu anume, aflate în „teritoriile recuperate”⁶, au avut o soartă complet opusă – având legătură cu trecutul polonez al zonei, fiind întreținute datorită posibilității de a fi folosite ca unelte în propaganda ce avea ca scop legitimizarea posesiei fostelor teritorii germane de către statul polon. În orice caz, nu doar patrimoniul german a fost privit ca nefiind demn de conservare. Ca rezultat al stipulării unității etnice a țării, care aproape se produsese din cauza războiului, unele minorități, cum ar fi lemkienii, au fost persecutate și patrimoniul lor construit a fost distrus (PISULIŃSKI 2013, 113). Cu toate acestea, patrimoniul evreu a fost cel care a provocat cele mai mari dificultăți. În 1939, comunitatea evreiască, cu în jur de 3,5 milioane de membri, alcătuită 10% din populația țării și contribuise semnificativ la formarea mediului urban istoric. În 1946, în schimb, erau doar aproximativ 200 de mii de evrei în Polonia. Patrimoniul lor construit, care suferise mult din cauza ocupației germane, în lipsa unor succesori

■ **Photo 3.** The ruins of Gdańsk in 1945. Author unknown (MORITZ 2015)

■ **Foto 3.** Ruinele orașului Gdańsk în 1945. Autor necunoscut (MORITZ 2015)

economic potential of the country and the allocation of functions to heritage assets. The approaches to the built heritage after the war, which have turned into consequent tendencies, depended mostly on the results of the identification of heritage. The common beliefs, prejudice and the Authorised Heritage Discourse (AHD) (SMITH 2006, 11-43) imposed by the Communist government brought about a narrow understanding of what heritage was. First of all, in a widely accepted regard, initially only sites dating back at least to the first half of the 19th century had a reputation of being sufficiently old to be considered historic buildings. This led not only to a lack of attention but also, in many cases, to deliberate, wanton destruction of examples of late 19th century architecture. This attitude started to change only as late as the 1960s (ŚWIDRAK 2018, 77-80). Secondly, the key question while identifying heritage was: “Whose was it?” Inheriting a massive German built legacy in the newly decreed lands, Poland responded to it in a less than favourable way. The Poles who, after the deportation of Germans, inhabited these lands,⁴ many of whom came from the territory which Poland had just lost to the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), not only did not feel any attachment to the majority of the encountered heritage, but they even regarded it explicitly as dissonant and unwanted (LABUDA 1997; MERTA-STASZCZAK 2018, 19-31). This resulted in a continuation of the destruction which had started during the war. The most blatant expression of this practice were the actions taken upon the governmental decree, ominously numbered 666, regarding the setting of the ruined country in order and the removal of war damage (KAŚINOWSKI 2008). Due to shortages of (re)construction material needed all over the country, the mentioned law enabled the disassembling of post-German built heritage, for example, turning many sites in western Poland into “brick mines” – a barbaric and economically unprofitable activity (PRUSZYŃSKI 2001b, 220-223). Few selected heritage sites located in the “Recovered Territories”⁵ were met with a completely opposite approach – having connections with the Polish past of the area, they were cared for because they could serve as tools in the propaganda aimed at legitimising the possession of the formerly German lands by the Polish state. It was not, however, only German heritage that was not regarded as worthy of preservation. As a result of the stipulation of the country’s ethnic unity, which had already

5 Wrocław (Germana *Breslau*) a fost, ca rezultat al celui de-al Doilea Război Mondial, locul celui mai mare schimb instant al populației dintr-un oraș produs în istorie (THUM 2011, 266-287).

6 Termenul de „teritorii recuperate” a fost folosit pentru a desemna părțile de nord și de vest ale țării acordate Poloniei în timpul conferinței de la Potsdam. Acest termen se referă la trecutul polonez al acestor zone în timpul domniei dinastiei medievale a Piaștilor. Procesul treptat de pierdere a acestor zone de către Polonia a început în secolul al XII-lea. Tratatul de aprobare a apartenenței acestor teritorii Poloniei după cel de-al Doilea Război Mondial a fost semnat cu Germania numai în 1991.

4 Wrocław (German *Breslau*) was, as a result of World War II, the site of the biggest instant exchange of any city’s population in history (THUM 2011, 266-287).

5 The term Recovered Territories was used to name the northern and western parts of the country granted to Poland during the Potsdam conference. This name referred to the Polish past of these areas during the reign of the medieval Piast dynasty. The gradual process of losing these areas by Poland began in the 12th century. The treaty approving the belonging of these lands to Poland after World War II was signed with Germany only in 1991.

■ **Photo 4.** The palace in Bielany before and after World War II (SMOKE 2018)

■ **Foto 4.** Palatul din Bielany înainte și după cel de-al Doilea Război Mondial (SMOKE 2018)

■ **Photo 5.** Former Synagogue in Luban serving today as a scrap metal shop © Wojciech WILCZYK

■ **Photo 6.** Rebuilding the Warsaw Main Square. Author unknown (SMOLEŃSKI 2017)

■ **Foto 5.** Fostă sinagogă în Luban funcționând azi ca magazin de fier vechi © Wojciech WILCZYK

■ **Foto 6.** Reclădind Piața Centrală din Varșovia. Autor necunoscut (SMOLEŃSKI 2017)

almost occurred due to the war, some of the minorities, such as Lemkos, were persecuted and their built heritage was destroyed (PISULIŃSKI 2013, 113). It was, however, the Jewish heritage that posed the greatest challenges. In 1939 the Jewish community, with around 3.5 million people, made up 10% of the country's population and had contributed significantly to the shape of historic urban settings. In 1946 there were however only around 200 thousand Jews in Poland. Their built heritage, which had suffered greatly from the German occupants, lacking natural successors, was nationalised in 1946 (Dekret Rady Ministrów...). The majority of synagogues were repurposed, leading to the not necessarily intended deterioration of their state of conservation (BERGMAN 1996).⁶ Finally, the communist anti-elitist and aggressively progressive viewpoint backed the purposeful destruction of the "regressive" historic structures. This ensued in a post-war obliteration of manor houses, seen as a symbol of feudalism and bourgeoisie on the one hand, and of timber architecture, perceived as primitive, on the other. An agricultural reform was introduced in 1944, under which 9,707 private land estates (around 3.5 million hectares) were seized from private owners and nationalised (Dekret Polskiego Komitetu...) until 1948. The houses, many of which of historic and artistic value, were often demolished for construction materials or even out of simple spite turned into industrial infrastructure or abandoned. Out of around

naturali, a fost naționalizat în 1946 (Dekret Rady Ministrów...). Majorității sinagogilor le-a fost schimbată funcțiunea, ducând la nu neapărat intenționată deteriorare a stării lor de conservare (BERGMAN 1996).⁷ În ultimul rând, punctul de vedere anti-elitist și agresiv progresiv al comunismului susținea distrugerea structurilor istorice „regresive”. Aceasta s-a materializat în distrugerea după război a castelelor, văzute ca un simbol al feudalismului și al burgheziei, pe de o parte, și a arhitecturii din lemn, percepută ca primitivă, pe de alta. O reformă agricolă a fost introdusă în 1944, sub care 9.707 de domenii private (circa 3,5 milioane de hectare) au fost confiscate și naționalizate (Dekret Polskiego Komitetu...) până în 1948. Casele, multe dintre ele cu valoare istorică și artistică, au fost adesea demolate pentru materiale de construcție sau chiar din simplă ciudă, transformate în infrastructură industrială sau abandonate. Din aproxima-

⁶ The new functions of the former synagogues in Poland are documented by Wojciech WILCZYK in his project (2009).

⁷ Noile funcțiuni ale fostelor sinagogi din Polonia sunt documentate de Wojciech WILCZYK în proiectul său (2009).

tiv 20.000 de reședințe istorice aflate în Republica Populară Polonă în 1945, doar 3% au rezistat până în 1979 într-o stare bună de conservare (PRUSZYŃSKI 2001b, 199). Doar câteva dintre ele și-au păstrat elementele originare până în 1989. Noua politică concentrată pe sate și modernizarea lor adeseori superficială au determinat în doar câțiva ani de la terminarea războiului distrugerea a până la 85% din arhitectura din lemn, predominantă în Polonia până în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și deci de importanță deosebită pentru peisajul cultural al țării (PRUSZYŃSKI 2001b, 197). Actele de distrugere de mai sus, care au afectat un spectru larg de clădiri istorice, au deformat natura resurselor de patrimoniu din Polonia și, deși discutate de obicei doar ca fundal al campaniei de patrimoniu de după război, au provocat de fapt cele mai importante schimbări în panorama monumentelor istorice din Polonia.

Totuși, nu această abordare a fost cea care a primit numele de „Școala poloneză de restaurare” (ASHWORTH & TURBNBRIDGE 1999, 107) și a influențat practicile globale până în zilele noastre (MUTHEIUS 2014). Acțiunile recunoscute internațional care au câștigat această greutate au fost reconstrucțiile a mari ansambluri urbane distruse fie de armata germană, fie de cea sovietică. Cea mai spectaculoasă și complexă a fost reconstrucția centrului istoric al Varșoviei. Chiar din 1939, după primele distrugereri, arhitecții au început să pregătească documente arhitecturale pentru o restaurare de după război a monumentelor, acțiune care s-a intensificat după distrugerea completă, planificată a orașului de către germani după revolta din Varșovia. În 22 ianuarie 1945, doar cinci zile după retragerea germanilor, a fost înființat Biroul pentru Organizarea Restaurării Varșoviei. În cadrul instituției, transformată apoi în Biroul pentru Restaurarea Capitalei, care a angajat la un moment dat peste o mie de arhitecți, conducerea departamentului monumentelor a fost dată lui Jan ZACHWATOWICZ⁸, care a devenit Conservatorul șef al monumentelor istorice pentru 12 ani, în cea mai neagră perioadă a Poloniei comuniste. Reconstrucția fără precedent a Varșoviei s-a bazat în principal pe viziunea lui ZACHWATOWICZ, care a fost de acord cu cuvintele vorbitorului polonez de la Conferința de la Atena din 1931: „Reconstrucția, într-un grad mai mic sau mai mare, va fi întotdeauna necesară, chiar dacă ipocrizia o numește conservare” și considera Carta de la Atena ca fiind doctrinară (ZACHWATOWICZ 1981, 7). Lucrările, majoritatea finalizate până în 1953, au fost alcătuite din reconstrucția planului urbanistic, a clădirilor religioase, a unora din

⁸ Profesorul Jan ZACHWATOWICZ s-a format la St. Petersburg și Varșovia, unde a început să lucreze în 1939 la Universitatea de Tehnologie din Varșovia. Abordarea lui a fost influențată în mare măsură de prof. Oskar SOSNOWSKI, pentru care o abordare destul de creativă față de monumente era caracteristică - nu le-a reconstruit într-un mod foarte precis, adesea sporind caracterul lor „polonez”. (PLESAKZYŃSKA & MAJEWSKI 2013); (DETTLOFF 2006. 395)

20,000 historic estate residences located in the Polish People’s Republic in 1945, only 3% lasted until 1979 in a good state of conservation (PRUSZYŃSKI 2001b, 199). Only a few of them have retained their original furnishing until 1989. The new policy towards villages and their often superficial modernisation prompted in just a few years after the end of the war the destruction of as much as 85% of timber architecture, the type of edifices predominant in Poland until the second half of the 19th century, and hence crucial for the cultural landscape of the country (PRUSZYŃSKI 2001b, 197). The destructive acts above, inflicted on a wide range of historical buildings, have inherently misshaped the nature of heritage resources in Poland and, though usually discussed only as the background of the post-war heritage campaign, in fact have caused the most important changes to the Polish historic buildings’ panorama.

It is not, however, this approach that earned the name of the “Polish school of conservation” (ASHWORTH & TURBNBRIDGE 1999, 107) and influenced practices globally up to this day (MUTHEIUS 2014). The internationally acknowledged actions that gained such gravity were the reconstructions of vast areas of historic urban ensembles destroyed either by the German or the Soviet armies. The most spectacular and fraught was the reconstruction of the historic centre of Warsaw. Already in 1939, after the first destructions,

■ **Photo 7.** Bernardo BELOTTO, “Krakowskie przedmieście”, 1790. Collection of the Royal Castle in Warsaw

■ **Foto 7.** Bernardo BELOTTO, “Krakowskie przedmieście”, 1790 colecția Castelului Regal din Varșovia

■ **Photo 8.** Church of the Order of the Visitation of Holy Mary in Warsaw. Painting by Bernardo BELOTTO, Collection of the Royal Castle in Warsaw; current state © Marek ŚWIDRAK

■ **Foto 8.** Biserica Ordinului Vizitației Fecioarei Maria din Varșovia. Pictură de Bernardo BELOTTO, colecția Castelului Regal din Varșovia și starea prezentă © Marek ŚWIDRAK

■ **Photo 9.** The façade of the Warsaw Cathedral before World War II and after the reconstruction
The archival photograph's source (Biblioteka Cyfrowa Politechniki Warszawskiej); current state
© Marek ŚWIDRAK

■ **Foto 9.** Fațada catedralei din Varșovia înainte de cel de-al Doilea Război Mondial și după reconstrucție, starea prezentă © Marek ŚWIDRAK

architects started preparing architectural records for a post-war restoration of historic buildings and the action intensified after the total, planned obliteration of the city by the Germans after the Warsaw uprising. On January 22 1945, only five days after the liberation from the Germans, the Bureau for the Organisation of Restoration of Warsaw was established. Within the institution, later transformed into the Bureau for the Restoration of the Capital, which at one point hired more than 1,000 architects, the department of historic buildings was handed to Jan ZACHWATOWICZ⁷, who became the Chief Conservator of Historic Buildings for 12 years, during the most ominous period of communist Poland. The unprecedented reconstruction of Warsaw was based mainly on the views of ZACHWATOWICZ, who agreed with the words of the Polish speaker at the conference in Athens in 1931: "Reconstruction, to a greater or smaller degree, will always be necessary, even if hypocrisy calls it conservation" and perceived the Athens Charter as doctrinaire (ZACHWATOWICZ 1981, 7). The works, most of which were finished by 1953, comprised the reconstruction of the urban plan, the religious buildings, some of the public buildings, and the main elevations of most of the houses in the Warsaw Old Town, New Town, and the Royal Route – an area much smaller than the initially 11 km² decided. This nationwide-supported campaign was a show of resilience and persistence, as ZACHWATOWICZ said "our sense of responsibility", resulting in a creation of a large, scenic urban landscape assembled of modified elements, with most of the dissonant ones wiped out. The most striking difference was the lack of the Royal Castle, as it was seen by the government as a remnant of the feudal past. Most of the late 19th century and newer buildings had their elevations based on the work of a brilliant vedutist, Bernardo BELLOTTO, who lived in Warsaw between 1764 and 1780. Grand buildings from the rejected period, which had still been eligible for recovery, were demolished and substituted with a socialist realism architecture, e.g. the Philharmonic. The reconstructed cathedral,

⁷ Prof. Jan ZACHWATOWICZ was educated in St. Petersburg and Warsaw where he began working in 1939 at the Warsaw University of Technology. His approach was influenced to a great degree by prof. Oskar SOSNOWSKI for whom a rather creative approach towards historic buildings was characteristic – he reconstructed them not in a very precise way, often enhancing their "Polish character" (PLESAKACZYŃSKA & MAJEWSKI 2013; DETTLOFF 2006, 395).

clădirile publice și a fațadelor majorității caselor din Orașul Vechi, Orașul Nou și din Drumul Regal – o suprafață mult mai mică decât cei 11 km² stabiliți inițial. Această campanie cu sprijin național a fost o demonstrație de rezistență și perseverență, după cum a spus ZACHWATOWICZ, „simțul nostru al responsabilității”, rezultat în crearea unui peisaj urban larg, pitoresc, asamblat din elemente modificate, cele disonante fiind șterse. Cea mai frapantă diferență a fost dispariția Cetății Regale, văzută de guvern ca o rămășiță a trecutului feudal. Majoritatea clădirilor de la finalul secolului al XIX-lea și clădirile mai noi au primit fațade bazate pe lucrările faimosului vedutist Bernardo BELLOTTO, care a locuit în Varșovia între 1764 și 1780. Clădiri importante din perioada respinsă, care erau încă eligibile pentru recuperare, au fost demolate și înlocuite cu o arhitectură socialist realistă, de exemplu Filarmonica. Catedrala reconstruită, care avusese înainte o fațadă neogotică în stil englez, ale cărei planuri fuseseră păstrate, a fost construită într-un cu totul alt stil de secol XV, chiar dacă inițial ZACHWATOWICZ sugerase un design cu un fronton modernist. Casele au fost „construite din nou mai bine”⁹ – cu toate amenajările moderne, noi planuri interioare și fațade care uneori acopereau mai mult de o clădire, astfel că înălțimea lor era egalată. Acțiuni similare au fost întreprinse în alte orașe – Gdańsk, Wrocław și Poznań fiind cele mai bune exemple de reconstrucții la scară largă care înviau atât planul urbanistic, cât și multe din clădirile în sine, dând în același timp zonei un caracter predominant rezidențial (JELEŃSKI 2018).

Anii '60 și '70 au adus o schimbare în abordarea patrimoniului și au reformulat resursele identificate ca monumente.¹⁰ Cu o nouă lege în care un „bun cultural” putea fi chiar și contemporan, numărul obiectelor care trebuia întreținute a crescut exponențial (RYMASZEWSKI 1992, 142-144). Patrimoniul post-industrial a câștigat în valoarea sa semantică și istorică și a început să fie protejat (WALCZAK 2016, 135). Cu toate acestea, majoritatea monumentelor se prăbușeau în continuare din cauza unor motive similare cu cele din perioada stalinistă. Numărul mare al resurselor istorice protejate formal a dus la introducerea a cinci categorii, de la 0 la IV, bazate pe valoarea lor. Totuși, în loc de a fi o unealtă pentru o administrare mai bună a resurselor, majoritatea proprietăți publice, s-a dovedit a fi o listă a morții pentru cele din categoriile III și IV (PUCHALSKI 2001b, 308). Multe clădiri au fost distruse în circumstanțe greu de înțeles, cum ar fi arderea clădirilor istorice ca scenografie pentru un serial TV (MURZYN-KUPISZ 2006, 198). Pe de altă parte, atitudinea față de noile tipuri de patrimoniu s-a îmbunătățit. În anii '60, datorită apropierea împlinirii unui mileniu de la

⁹ Acest concept influent a fost încorporat recent într-un document doctrinar al UNESCO, Recomandarea de la Varșovia privind redresarea și reconstrucția patrimoniului cultural, 2018.

¹⁰ Despre impactul trecerii timpului asupra evaluării rămășițelor din trecut, vezi publicația lui ASSMAN (2008,113).

■ **Photo 10.** Market hall in Chorzów before and after World War II. Author unknown (<https://polska-org.pl/7635485,foto.html>), current state © E. SŁOWIK

■ **Foto 10.** Hala comercială din Chorzów înainte și după cel de-al Doilea Război Mondial. Autor necunoscut (<https://polska-org.pl/7635485,foto.html>), starea prezentă © E. SŁOWIK

botezul țării, guvernul a acordat prioritate lucrărilor de cercetare și conservare legate de istoria poloneză timpurie, într-o campanie mai largă a sărbătoririi celor 1.000 de ani ai țării, pentru a diminua aspectul religios al aniversării.

În această perioadă au început să apară pagubele produse ca rezultat al industrializării rapide a țării. Un exemplu, care suferit o schimbare unică a soartei, a fost centrul istoric al orașului Cracovia. Practic neatins de război, monumentele sale se deteriorau din cauza complexelor industriale imense localizate în apropiere (PURCHLA 2016, 172-179). Restaurările întreprinse în anii '60 și '70 s-au desfășurat adesea într-un mod foarte creativ, chiar dacă nu răspundeau unor distrugereri cauzate de război (OMILANOWSKA 2016, 400-410). Orașul a fost adăugat pe Lista Patrimoniului Mondial în 1978 alături de Wieliczka, Salina și în același an a fost înființat un Fond special pentru restaurarea monumentelor din Cracovia. Datorită folosirii acestor fonduri, care continuă până în prezent, societatea civilă compusă din experți în domeniu a reușit să readucă vechiul oraș istoric la o stare aproape impecabilă (KRASNOWOLSKI 2011). După schimbările politice din 1970, care l-au adus pe Edward GIEREK la putere, guvernul a încercat cu disperare să demonstreze că nu este susceptibil la ordinele primite de la Moscova. S-a luat decizia de a permite și de a sprijini reconstrucția Cetății din Varșovia – o provocare mult diferită de punctul de vedere doctrinar, deoarece nu a fost un răspuns imediat la distrugere (OMILANOWSKA 2016, 388-410). Lucrătorii au intrat pe sit, l-au demolat complet, ca apoi, între 1971 și 1984, să construiască o clădire nouă, proiectată folosind diferite etape istorice, mobilier meticolos și cu o utilizare vastă a substanței originare conservate. Reconstrucția a fost finalizată în 1988. Implicarea profundă a Poloniei în mișcarea patrimoniului internațional¹¹ a dus la înscrierea Varșoviei pe lista UNESCO în 1980,

bearing previously an English-style neo-Gothic main elevation for which the projects were preserved, was built in a totally different 15th-century style, even though ZACHWATOWICZ initially suggested a design with a modernist gable. The houses were “built back better”⁸ – with all the modern appliances, new interior layout and elevations which sometimes covered more than one building, hence their height was levelled. Similar actions were taken to various degrees in other cities – Gdańsk, Wrocław, and Poznań being the best examples of large scale reconstructions resurrecting both the urban layout and many of the particular buildings, while giving the area a predominantly residential character (JELEŃSKI 2018).

The '60s and '70s brought a change in the approach towards heritage and reshaped the resources identified as historic buildings.⁹ With a new law in which “a cultural good” could even be contemporary, the number of objects of care has grown exponentially (RYMASZEWSKI 1992, 142-144). Post-industrial heritage had gained in its historic and semantic value and began to be protected (WALCZAK 2016, 135). Nevertheless, most of the historic buildings were still crumbling due to reasons similar to the ones from the Stalinist period. The vastness of the formally protected historic resources led to the introduction of five categories, from 0 to IV, based on their value. However, instead of a tool for a better management of the mostly state-owned resources, it proved to be a death list for those categorised under classes III and IV (PUCHALSKI 2001b, 308). Many structures were destroyed in incomprehensible circumstances, e.g. the burning of historic houses as means of scenography for a TV series (MURZYN-KUPISZ 2006, 198). On the other hand, the attitude towards new categories of heritage was improving. In the '60s, due to the approaching millennium since the baptism of the country, the government prioritised research and conservation works related to early Polish history in a broader campaign of the celebrations of the country's 1,000 years, so as to dim the religious aspect of the anniversary.

At this time, the damages done as the result of rapid industrialisation of the country started to occur. One example, which found a unique change of fate, was the historic centre of Kraków. Virtually untouched by the war, its historic buildings were deteriorating due to huge industrial complexes localized in the vicinity (PURCHLA 2016, 172-179). The conservation works undertaken in the '60s and '70s were often conducted in a very creative way, even though they were not responding to war destruction (OMILANOWSKA 2016, 400-410). The city was inscribed on the World Heritage List in 1978 alongside Wieliczka, the Salt Mine, and the same year, a special Fund for the

11 Polonia a aderat la Convenția de la Haga din 1954 și la Convenția de la Paris din 1972. Jan ZACHWATOWICZ a fost autorul scutului albastru al Convenției de la Haga. Prima întâlnire generală a ICOMOS a avut loc la Varșovia în 1965.

8 This influential concept was recently incorporated into a UNESCO doctrinal document, the Warsaw Recommendation on Recovery and Reconstruction of Cultural Heritage, 2018.

9 On the impact of time passage on evaluating the remnants of the past see the work of ASSMAN (2008, 113).

Conservation of Historic Buildings in Kraków was established. Thanks to the use of these financial resources, which continues up to this day, the civil society composed of experts in the field has managed to conserve the old historic city to an almost pristine condition (KRASNOWOLSKI 2011). After the political change of 1970, which brought Edward GIEREK to power, the government tried desperately to show that it is not susceptible to orders from Moscow. A decision was made to allow and support the reconstruction of the Warsaw Castle – a challenge much different from the doctrinal point of view, as it was not an immediate response to the destruction (OMILANOWSKA 2016, 388-410). The workers entered the site, levelled it to the ground and between 1971 and 1984 they built a new structure, designed using different historical phases, meticulous furnishing and with a vast use of the preserved original substance. The reconstruction was finished in 1988. The deep involvement of Poland in the international heritage movement¹⁰ led to the inscription of Warsaw to the UNESCO list in 1980, which was unique and unprecedented in the World Heritage doctrine (CAMERON & ROSSLER 2013, 40-42). This fact became, in later years, an argument for the widely accepted position that a totally reconstructed edifice is as good as the original and prompted a number of analogical reconstructions.¹¹ The '80s, partly due to the political and social crisis, were a little more stable in the field of heritage. The failing state patronage over the historic buildings resulted in the '80s in a partial privatisation of the built heritage resources. Postmodernist retroversion, which combined the reconstruction of the urban plan filled with buildings designed with a loose resemblance to their historic predecessors, started to be applied more often than costly purist reconstruction, the best example of which is the new-historic Elbląg (JOHNSON 2000, 63-71).

In conclusion, despite some heroic actions in the field of historic buildings preservation, the Communist era was the most destructive non-war period for built heritage in Polish history. Mostly to blame is the fact that the decisions about historic buildings during the Communist period were made with the ideologically charged malevolence as a predominant factor. Vast negligence and acceptance of reconstruction are the most important tendencies which have continued to shape Polish built heritage panorama also after 1989.

■ **Photo 11.** Works on the reconstruction of Warsaw Castle, 1975
© PAP/W. OCHNIO
■ **Foto 11.** Lucrări de reconstrucție ale Cetății Varșovia, 1975
© PAP/W. OCHNIO

¹⁰ Poland joined the 1954 Hague Convention and the 1972 Paris Convention. Jan ZACHWATOWICZ was the author of the blue shield sign of the Hague Convention. The first General Assembly of ICOMOS took place in Warsaw in 1965.

¹¹ A good example of that is the reconstruction of the Ujazdowski Palace in Warsaw (1974-1985).

■ **Photo 12.** Caution! Construction works on building a historic palace (taken in 1980s). Author unknown
© Zamki na nowo

■ **Foto 12.** Atenție! Lucrări de construcție ale unui sit istoric (fotografie din anii 1980). Autor necunoscut
© Zamki na nowo

care a fost unică și fără precedent în doctrina Organizației Patrimoniului Mondial (CAMERON & ROSSLER 2013, 40-42). Acest fapt a devenit, în anii următori, un argument pentru poziția larg acceptată că o clădire complet reconstruită este la fel de bună ca și originalul și a determinat o serie de reconstrucții analoge.¹² Anii '80, în parte din cauza crizei politice și sociale, au fost puțin mai stabili în domeniul patrimoniului. Patronajul de stat al monumentelor, care a eșuat, a avut în anii '80 ca rezultat privatizarea parțială a resurselor patrimoniului construit. Retroversiunea postmodernistă, care a combinat reconstrucția planului urbanistic umplut cu clădiri proiectate vag asemănătoare cu predecesoarele lor istorice, a început să fie aplicată mai des decât reconstrucția puristă costisitoare, cel mai bun exemplu fiind cel al Elbląg-ului nou-istoric (JOHNSON 2000, 63-71).

În concluzie, în ciuda unor acțiuni eroice în domeniul restaurării monumentelor, perioada comunistă a fost perioada de pace cea mai distructivă pentru patrimoniul construit din istoria poloneză. În primul rând din cauza faptului că deciziile privind monumentele în perioada comunistă au avut ca factor predominant o reavoință încărcată ideologic. Neglijența și acceptarea reconstrucției sunt cele mai importante tendințe care au continuat să formeze panorama patrimoniului polonez construit și după 1989.

¹² Un bun exemplu este reconstrucția Palatului Ujazdowski din Varșovia (1974-1985).

Bibliography/Bibliografie

- ***Biblioteka Cyfrowa Politechniki Warszawskiej. http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F0940405%2F_nnhT92W&repid=1%20.%20The%20current%20state%20phot.%20M.%20%C5%9Aawidrak (accessed February, 2019).
- *** Dekret Rady Ministrów z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich [Decree of the Polish Government of 8 March 1946 on Abandoned and post-German Property / Decretul din 8 martie 1946 privind proprietatea abandonată și germană].
- *** Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej [Decree of the Polish Committee of National Liberation of 6 September 1944 on Agricultural Reform / Decretul Comitetului polonez pentru eliberarea națională din 6 septembrie 1944 privind reforma agricolă].
- ASHWORTH, Gregory & John TURNBRIDGE. 1999. Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe. *GeoJournal* 49: 105-116.
- ASSMAN, Jan. 2008. Communicative and Cultural Memory. In *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid ERLI & Ansgar NÜNNING, 109-118. Berlin-New York: de Gruyter.
- BERGMAN, Eleonora. 1996. Zabytki kultury żydowskiej w Polsce Ludowej. In *Ochrona i konserwacja dóbr kultury w Polsce 1944-1989*, ed. Andrzej TOMASZEWSKI, 132-137. Warszawa: Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków.
- CAMERON, Christina & Mechtild ROSSLER. 2013. *Many Voices, One Vision: The Early Years of the World Heritage Convention*. London-New York: Routledge.
- DAVIES, Norman. 2005. *God's Playground. A History of Poland. Volume II: 1795 to the Present*. New York: Columbia University Press.
- DETTLOFF, Paweł. 2006. *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- DOBOSZ, Piotr. 1997. *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*. Kraków: Oficyna Wydawnicza "Dajwór".
- JELEŃSKI, Tomasz. 2018. Practices of Built Heritage Post-Disaster Reconstruction for Resilient Cities. *Buildings* 8: 1-20.
- JOHNSON, Jim. 2000. Rebuilding of a Historic Polish Town: 'Retroversion' in Action. *Journal of Architectural Conservation* 6: 63-71.
- KALINOWSKI, Wojciech, ed. 1986. *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*. Warszawa: Arkady.
- KAŚSINOWSKI, Antoni. 2008. Trzy szóstki w CZMiOZ-Ie. In *90 lat Służby Ochrony Zabytków w Polsce*, ed. Jerzy JASIEŃKO & Kazimierz KUŚNIERZ, 91-96. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne.
- KOWALCZYK, Jerzy, ed. 1995. *Ochrona dziedzictwa kulturowego ziem zachodnich i północnych Polski*. Warszawa: Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Polski Komitet Narodowy ICOMOS.
- KOWALSKI, Wojciech. 1994. *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury*. Warszawa: Instytut Kultury.
- KRASNOWOLSKI, Bogusław. 2011. Doktryny konserwatorskie a doświadczenia Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa. In: *Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat*, ed. Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, 13-46. Kraków: WAM.
- KRUCZYŃSKA, Julia. 1971. *Problematyka prawna związana z przebudową Starego Miasta w Krakowie*. Warszawa.
- LABUDA, Adam. 1997. Niemieckie dziedzictwo historyczno-artystyczne w Polsce. Sądy, stereotypy i opinie po II wojnie światowej. *Artium Quaestiones* 8: 5-25.
- LORENTZ, Stanisław. 1946. *Zburzenie Zamku Królewskiego w Warszawie*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki.
- MAJEWSKI, Jerzy & Tomasz MARKIEWICZ. 1999. *Warszawa nie odbudowana*. Warszawa: DIG.
- MAJEWSKI, Piotr. 2013. *Ideologia i Konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach socrealizmu*. Warszawa: TRIO.
- MAJEWSKI, Piotr. 2017. Nasze było dla nas bezcenne... Ochrona dóbr kultury w działalności Polskiego Państwa Podziemnego (1939–1945). *Muzealnictwo* 58: 96-100.
- MERTA-STASZCZAK, Adriana. 2018. *Niechciane dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- MIŁOBĘDZKI, Adam. 1997. „Polska szkoła konserwacji”- mit czy rzeczywistość. In: *Ars sine scientia nihil est*, ed. Joanny Olenderek, 160-165. Warszawa: Dom Wydawniczy ARS.

- MORITZ, Katarzyna. 2015. Gdańsk - miasto 70 lat temu skazane na śmierć. *Historia*, March 25, <https://historia.trojmiasto.pl/Gdansk-miasto-70-lat-temu-skazane-na-smierc-n88923.html> (accessed February, 2019).
- MURZYN-KUPISZ, Monika. 2006. *Kazimierz: środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- MUTHESIUS, Stefan. 2004. Aspekte der westlichen Beurteilung der polnischen Denkmalpflege und der Warschauer Altstadt. In *Wissenschaft und Kunst für Europa*. Kraków
- NAHLIK, Stanisław. 1958. *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*. Wrocław-Kraków: Osolineum.
- OLSZEWICZ, Bolesław. 1947. *Lista strat kultury polskiej*. Warszawa: S. Arct.
- OMILANOWSKA, Małgorzata. 2016. *Kreacja, konstrukcja, rekonstrukcja*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN.
- PLESAKCZYŃSKA, Małgorzata & Piotr MAJEWSKI. 2013. *Jan Zachwatowicz (1900-1983) – Architect*. Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie.
- PISULIŃSKI, Jan. 2013. *Łemkowie – geneza, przebieg i skutki akcji „Wiśła” oraz wcześniejszych przesiedleń*. In *Łemkowie*, ed. Beata MACHUL-TELUS, 97-114. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- POLAK, Tadeusz, ed. 2001. *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*. Warszawa: Projekt.
- PRUSZYŃSKI, Jan. 1977. *Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- PRUSZYŃSKI, Jan. 1989. *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- PRUSZYŃSKI, Jan. 2001a. *Dziedzictwo kulturowe Polski, jego straty I ochrona prawna, Tom I*, Kraków: Kantor Wydawniczy „Zakamycze”.
- PRUSZYŃSKI, Jan. 2001b. *Dziedzictwo kulturowe Polski, jego straty I ochrona prawna, Tom II*, Kraków: Kantor Wydawniczy „Zakamycze”.
- PURCHLA, Jacek. 2016. *Cracow in the European Core*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- RYMASZEWSKI, Bohdan. 1992. *Klucze ochrony zabytków w Polsce*. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków.
- RYMASZEWSKI, Bohdan. 2002. *Polska ochrona zabytków. Refleksje z lat 1918-2002*. Warszawa.
- RYMASZEWSKI, Bohdan. 2005. *Polska ochrona zabytków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- SIEROSZEWSKI, Władysław. 1971. *Ochrona dóbr kultury w Polsce*. Warszawa.
- SMITH, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- SMOLEŃSKI, Paweł. 2017. Odbudowa Warszawy, czyli pochwała niekonsekwencji. *Ale Historia*. March 6, <http://wyborcza.pl/alehistoria/7,121681,21439131,odbudowa-warszawy-czyli-pochwala-niekonsekwencji.html> (accessed February, 2019).
- SMOKE, Hannibal. 2018. *Niewidzialny Dolny Śląsk. Pałace, których już nie zobaczysz*. Wrocław: Wydawnictwo e-bookowo.
- ŚWIDRAK, Marek. 2018. Co z nowoczesnością sprzed stu lat? Zagadnienia związane z ochroną dziedzictwa architektury historyzmu na przykładzie spuścizny architektonicznej Jana Zawiejskiego. In *Myślenie miastem. Architektura Jana Zawiejskiego*, ed. J. Purchla, M. Wiśniewski, K. Twardowska, M. Świdrak. Kraków.
- THUM, Gregor. 2011. *Uprooted: How Breslau Became Wrocław during the Century of Expulsions*. Princeton: Princeton University Press.
- WILCZYK, Wojciech. 2009. *Niewinne oko nie istnieje*. Łódź: Atlas Sztuki.
- WALCZAK, Bartosz. 2016. Czy zabytki techniki i inżynierii to w Polsce wciąż dziedzictwo „drugiej kategorii”? Rys historyczny oraz aktualne problem. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego* 2: 133-144.
- ZACHWATOWICZ, Jan. 1981. O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków. *Ochrona Zabytków* 34: 4-10.
- ZACHWATOWICZ, Jan. 1965. *Ochrona zabytków w Polsce*. Warszawa: Polonia.

■ MÁNYI István¹

The Reconstruction of the Building Hosting the Museum of Fine Arts

A SKETCH FOR THE RECOVERY OF HISTORIC VALUES

■ **Abstract:** *The Budapest Museum of Fine Arts, found on Hősök Square, forms a remarkable architectural ensemble alongside the Palace of Art and the Millennium Monument. The article presents the reconstruction of the Museum of Fine Arts, built between 1900 and 1906 after the designs of Albert SCHICKEDANZ and Fülöp HERZOG. It touches upon the assessment of the Hungarian revivalism movement during the 20th century, as well as on the reconstruction of the Faculty of Economics in Budapest, which is regarded as an antecedent of the reconstruction works on the Museum of Fine Arts, thus contextualising the museum building's evolution and adaptation to new requirements.*

■ **Keywords:** revivalism, modernism, Museum of Fine Arts, Budapest, design, reconstruction

■ Before addressing the works on the building hosting the Museum of Fine Arts lasting over three decades, we need to get acquainted with the topic of Hungarian revivalism, and need to refer to some of the important moments of the reconstruction of the Faculty of Economics in Budapest, which was decisive in terms of being later awarded the design of the Museum of Fine Arts.

Revivalism or historicism, the appreciation of which had declined with the emergence of modernism, being almost subject to disdain in certain periods, is a more significant process than we would like to accept it, producing epoch-marking results. One should note that this disdainful opinion still exists today among its critics.

Undoubtedly, revivalism, as an endeavour to invoke earlier architectural periods, assumed retrograde marks towards the end, especially in its fight with modernism, nonetheless, it was an integral and inseparable part of the deep changes occurring in world history, rewriting the earlier stages. It was part of the transformations that the world underwent.

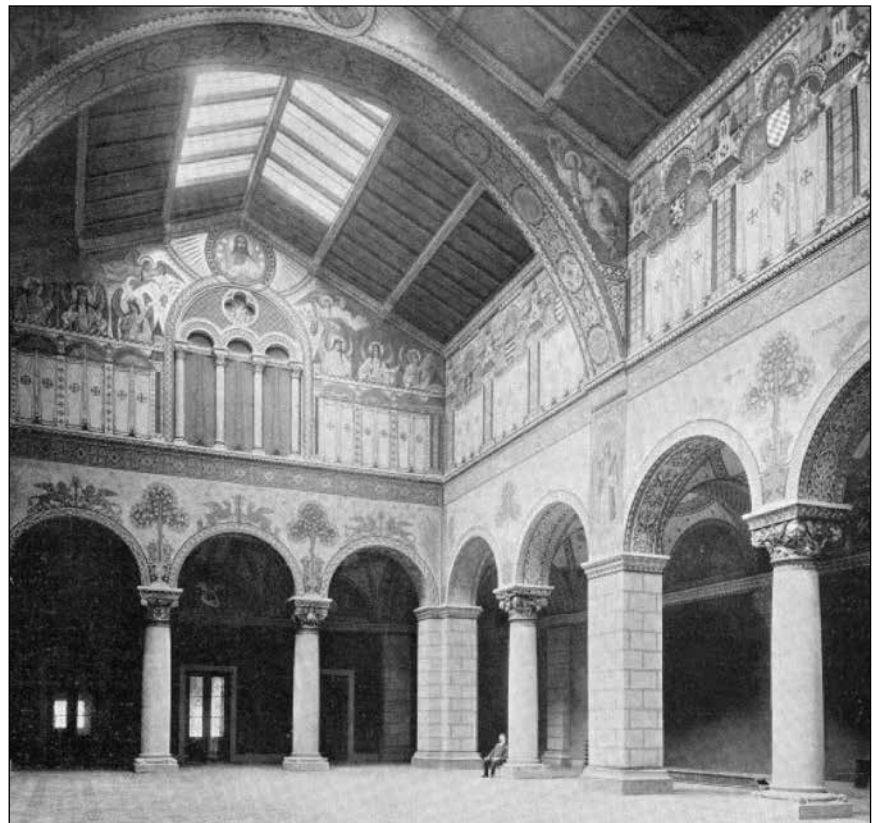
In his extensive work titled *An Outline of European Architecture* (1943), Nikolaus

A Szépművészeti Múzeum épületének rekonstrukciója

KORRAJZ HISTORIKUS ÉRTÉKEK MENTÉSÉHEZ

■ **Kivonat:** *A budapesti Hősök terén található Szépművészeti Múzeum, Múcsarnok és Millenniumi Emléknű jelentős építészeti együttest alkotnak. Jelen beszámoló a SCHICKEDANZ Albert és HERZOG Fülöp tervei szerint 1900–1906 között épült budapesti Szépművészeti Múzeum rekonstrukcióját mutatja be. Kitér a magyarországi historizmus XX. századi megítélésére, valamint ismerteti a Szépművészet Múzeum rekonstrukciójának előzményeként kezelt Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem rekonstrukcióját, amely által kontextusba helyezi a tárgyalt múzeumépület fejlődését, új igényekhez való adaptálását.*

■ **Kulcsszavak:** historizmus, modernizmus, Szépművészeti Múzeum, Budapest, tervezés, rekonstrukció

■ **1. kép:** A Szépművészeti Múzeum Román Csarnoka 1906-ban. Közli KAMMERER Ernő. 1906. *A Szépművészet Múzeum. Művészet 3: 145–150.*

■ **Photo 1.** *The Romanesque Hall of the Museum of Fine Arts in 1906. Published by Ernő KAMMERER. 1906. *A Szépművészet Múzeum. Művészet 3: 145-150.**

1 Architect, Ybl Prize, Budapest, Hungary.

1 Ybl-díjas építészmérnök, Budapest, Magyarország.

■ A Szépművészeti Múzeum épületén végzett több mint három évtizedes munkánk bemutatása előtt nem kerülhető meg, hogy a honi historizmus megítélésének kérdéskörében tájékozódjunk, valamint az sem, hogy a Szépművészeti Múzeum tervezési megbízása elnyerésének tekintetében meghatározó munka, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem rekonstrukciójának néhány fontos momentumát ide citáljam.

A historizmus, amelynek megítélése a modernizmus megjelenésétől számítva lejtőre került, és bizonyos időszakban szinte a megvetés tárgyává vált, sokkal jelentősebb folyamat, korszakos eredményeket felmutató irányzat, mintsem hogy ilyen minősítést el kellene fogadnunk. *Nota bene*, ez a vélekedés ítéskörökben még ma is fellelhető.

Kétségtelen tény, hogy a historizmus, mint a korábbi nagy építészeti korszakokat idéző törekvés, lecsengésekor már – különösen a modernnel vívott csatájában – retrográd jegyeket öltött, ugyanakkor szerves és elválaszthatatlan része volt a világtörténelem hatalmas, minden korábbit átrajzoló változásának. Része volt a világ átalakulásának.

Nikolaus PEVSNER találóan vagy vitathatóan nevezi a historizmust *Az európai építészet története* (1943) című hatalmas művében építészeti álarcosbálnak, de az 1972-es év (a magyar nyelvű kiadás dátuma) figyelmeztető lehet, mert az innen számított időszakban változni kezdett az erre vonatkozó értékítélet. Ha PEVSNER minősítését maradéktalanul elfogadnánk, nos, ebben a fergegetes bálban a hajnali, utolsó minőségű táncosok lehettek SCHICKEDANZ–HERZOG épületei. De látni kell azt is, hogy ez nem egy provinciális kifejeződés volt, hiszen az építészetben Európa-szerte jelen volt még ez a felfogás. Tudjuk, hogy a XIX–XX. század fordulójához köthető tervpályázatot PETZ Samu modernizmus felé nyitó terve nyerte, de az is érthető, hogy a budapesti Hősök terén a Műcsarnok és a Millenniumi Emlékmű társaságában ez a Szépművészeti Múzeum talált otthonra, és együtt képeztek jelentős építészeti együttest. Végül is ez a szempont billentette a mérleget a SCHICKEDANZ–HERZOG szerzőpáros terve javára.

A századfordulón akkora változások köszöntöttek ránk az építészet területén is, olyan erőteljesen foglalt teret magának a modern irányzat, hogy nem sokkal később a ma a nemzeti építészetünk letéteményesének, korábban még újtónak számító LECHNER Ödön is páriává lett. Kormányzati tiltás volt őt középületek tervezésével megbízni. Tanítványai elfordultak tőle, bár ZRUMETZKY LECHNER temetésén (1914) hatalmas, méltató emlékezéssel búcsúzott a Mestertől. Ilyen időszak volt ez, ilyen hatalmas változásokkal. Ebben a környezetben lehet értelmezni azt a jelenséget, hogy vezető építészeink körében – már ebben az időszakban is, de főképpen a II. világháborút

PEVSNER pertinently or arguably calls revivalism an architectural masquerade, but the year 1972 (when the Hungarian edition was published) can be monitory because afterwards the value judgment on it started to change. If we were to entirely accept PEVSNER's labelling, in this epic ball the last, best dancers around dawn would be the buildings of SCHICKEDANZ and HERZOG. However, we also need to realise that this was not a provincial expression, as this approach was still present in architecture all over Europe. We are aware that the winner of the museum's design tender upon the turn of the 19th and 20th centuries was the modernist design by Samu PETZ, but it is still understandable that it was the present design variant of the Museum of Fine Arts that found its home on Hősök Square, alongside the Budapest Palace of Art and the Millennium Monument, where they have formed a remarkable architectural ensemble. In the end, this might have been the criterion that tipped the balance in favour of the partners SCHICKEDANZ and HERZOG.

The turn of the century also brought about major changes in the field of architecture, and modernism conquered so much space, so forcefully, that even Ödön LECHNER, who had earlier been considered an innovator and is today the trustee of Hungarian national architecture, became an outcast not much later. It was governmental interdiction to entrust him with the design of any public building. His disciples turned away from him, although later ZRUMETZKY bid LECHNER farewell upon the Master's funeral (1914) with a long eulogy. It was a period with radical changes. This is the context in which we can interpret the phenomenon of senior architects of the time deeming and reckoning, already in this period, but mostly after World War II, that the historicist buildings are nothing more than cheap copies of past great styles. During their studies, conducted at the turn of the century, they already turned towards modernism, and we realise flabbergasted that during their careers they dealt with these buildings only as "here we have this thing that we should do something about", causing a tremendous destruction in terms of their value.

I lived through this period as a young architect. I worked in the design office in KÖZTI III.², in Zoltán KÉRY's design studio, together with Béla THURSZKY and István CZAGÁNY, on the genuine historic reconstruction designs of the Sándor Pal-

■ 2. kép: A Szépművészeti Múzeum Román Csarnoka a beavatkozás előtt © AMENT Gellért
■ Photo 2. The Romanesque Hall of the Museum of Fine Arts before the intervention © Gellért AMENT

² The "KÖZTI III." office referred to here was one of the former units of the design office that was originally established in 1949 under the name of "Középülettervező Iroda Nemzeti Vállalat" (National Company for Public Building Design), being transformed completely around the end of the Communist regime. KÖZTI was transformed into a public company already in the late 1980s, with most of the shares being in the hands of the employees. KÖZTI Ltd., with its similar name, now includes six architectural studios, however, none of them can be considered as a direct successor of the KÖZTI III. office. [ed. note]

ace, having a good, direct perspective on the “real processes”.

I started my career as an architect in Eger, working at first, between 1967 and 1970 in implementation, then as an architectural designer in historic block reconstructions. As a novice architect, I was entrusted to carry out the reconstruction designs of the blocks on Széchenyi Street, the main street in Eger, from Foglár Street to the Carlone House, in a time when the recently adopted Venice Charter was one of the most determining factors of the period. It was not such a sinful document as it was blamed to be, and it undoubtedly contained certain guidelines setting forth that the new parts and substitutions made on a historic buildings during conservation works need to be distinguishable from the original environment. This in itself opened the way to several interpretations, so it was not enforceable as a command. I was thinking about a way to redesign the collapsed domical vault of the Baroque residential building under 7 Széchenyi Street, when Ferenc LEVÁRDY, a highly knowledgeable, “former” Benedictine teacher, the area superintendent of the National Inspectorate of Historic Buildings noticed my struggle and instructed me as follows: “My son, as long as there are masons and bricks, original, from demolitions if possible, if not then the new would do too, the vault has to be reconstructed in its original shape, it has to be plastered and painted.” This sentence that I still remember was my provision for the journey, and when I got to the KÖZTI in 1970, I was truly astonished by what was happening in the Royal Palace of Buda.

We must put an end to the assumption according to which we would like to cast the blame of the loss of values following World War II upon the politics wishing to “completely erase the past.” We are talking here about much deeper and much earlier processes. No one can think seriously that Iván KOTSIS, Jenő RADOS, or István JANÁKY acted primarily based on political considerations. They were coming from wealthy, highly educated, and committed families, foreign matter in a totalitarian regime, but their attitude towards revivalism, their value crisis, their failures, and hesitations fuelled the critics of politics. It was not yet realised that the efforts regarding Hungarian revivalism were oriented towards regaining and replenishing our gradually and repeatedly destroyed built heritage.

I know the story from older colleagues, according to which Mátyás RÁKOSI had nervous outbursts after having returned from the lush architectural environment of the Kremlin, Hradčany, and Potsdam, because he did not have the same. Not even the Rococo style would not have done it for his ambitions and snobbery. We know that the Royal Palace of Buda suffered great damages during the bombing. Its entire roof structure, the avant-corps of the third floor and the entire second floor were damaged, however, the 300-metre-long enfilade on the first floor facing the Danube remained in a condition that could be fully saved,

■ 3. kép: A Román Csarnok károsult falképének részlete © AMENT Gellért

■ Photo 3. Detail of a damaged wall painting in the Romanesque Hall © Gellért AMENT

követően – általános vélekedés és ítélet volt, hogy a historizmus épületei csupán a hajdanvolt nagy stílusok értéktelen másolataiként értelmezhetőek. Ők a századfordulót követő tanulmányaik során már a modern felé fordultak, és ma döbbenet tapasztaljuk, hogy ezekkel az épületekkel munkásságuk során csak mint „itt van ez a valami, amivel kezdeni kellene valamit” szemlélettel foglalkoztak, irtóztatós értékpusztulást intézve soraikban.

Ezt az időszakot fiatal építészként éltem át. A KÖZTI III.² tervezőirodáján KÉRY Zoltán műtermében THURSZKY Béla és CZAGÁNY István munkatársaként a Sándor-palota hiteles – tehát volt ilyen is – műemléki rekonstrukciós tervein dolgoztam, közvetlen rálátással a „reálfolyamatokra”.

Építész pályámat Egerben kezdtem. 1967–1970 között előbb kivitelezési körben, majd tervezőépítészként műemléki tömbrekonstrukción dolgoztam. Pályakezdő építészként megkaptam a Széchenyi utcán – Eger főutcáján – a Foglár utcától a Carlone-házig terjedő teljes tömb rekonstrukciós tervezési feladatát, akkor, amikor a korszak meghatározó tényezői közé sorolható a Venecei karta, amelyen alig száradt még meg a tinta. Nem volt az annyira vétkes dokumentum, mint amit ma terhére rónak, és kétségen kívül volt iránymutatása a tekintetben, hogy a történeti épületeken végzett megújítás során az új részeket, pótlásokat meg illik különböztetni az eredeti környezettől. Ez önmagában is több értelmezésre adott lehetőséget, tehát nem diktátumként regnált. Nos, a Széchenyi utca 7. szám alatti barokk lakóház egy beszakadt csehsüvegboltozatának újraképzésén töprengtem, mikor LEVÁRDY Ferenc, óriási műveltségű „volt” bencés tanár, az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség területi rezidense, látva vívódásomat, így instruált: „Fiam, amíg kőműves és téglavető van – lehetőleg eredeti, bontott, de ennek hiányában új anyag – addig azt a boltozatot eredeti formájában újra kell rakni, levakolni és festeni.” Ez a máig ható mondat volt az én útravalóm, és amikor 1970-ben a KÖZTI-be kerültem, igen meglepődtem azon, ami a Budavári Királyi Palotában történik.

Véget kell vetni annak a vélekedésnek, amely szerint a II. világháború utáni értékvesztést a „múltat végképp eltörölni” akaró politika nyakába igyekszünk varrni. Sokkal mélyebb, sokkal korábban kezdődő folyamatokról van itt szó. Senki nem gondolhatja komolyan, hogy KOTSIS Iván, RADOS Jenő vagy JANÁKY István elsődlegesen politikai megfontolásból

2 Az itt említett „KÖZTI III. iroda” az eredetileg 1949-ben „Középépítésztervező Iroda Nemzeti Vállalat” néven létrehozott, a rendszerváltáskor teljes mértékben átalakult tervezőiroda egyik, ma már nem létező egysége volt. A KÖZTI még az 1980-as évek végén részvénytársasággá alakult, a részvények többsége az alkalmazottak kezébe került. A hasonló nevű KÖZTI Zrt.-ben ma hat építészstúdió működik, azonban ezek egyike sem tekinthető a KÖZTI III. iroda közvetlen utódjának. [szerk. megj.]

■ **4. kép:** A Román Csarnok famennyezete a beavatkozás során © AMENT Gellért
 ■ **Photo 4.** The wooden ceiling of the Romanesque Hall during the intervention © Gellért AMENT

cselekedett volna. Jómódú, magas műveltségű, elkötelezett polgári körökből érkeztek ők, idegen testek egy totalitárius rendszerben, de a historizmust illető értéktévesztésük, értékválságuk, mulasztásaik, tétovázásuk tápot adott a politika ítéseinek. Nem tudatosodott még az, hogy a honi historizmus feladatvállalása a rendre, többszörösen elpusztult épített örökségünk viszszerzésére és visszapótlására irányult.

Idősebb kollégáimtól ismerem a történetet, hogy RÁKOSI Mátyásnak, hazatérve a Kreml, a Hradzsín, Potzdam építészeti pompájából, idegrohamai voltak, hogy neki miért nincs ilyen. A rokkó is kevés lett volna az ő nagyra-vágyásának, úrhatnamságának. Tudjuk azt, hogy a Budavári Királyi Palota a bombatámadások során súlyos sérüléseket szenvedett. Teljes tetőszerkezete, harmadik emeleti rizalitjai, a teljes második emelet megsemmisültek, ám a Duna-part felőli első emeleti, mintegy 300 méternyi enfilade teljesen menthető állapotban maradt, de vezető építészeink sokévnnyi tétovázásukkal, amelynek átkos eredménye hozadéka az ázások, fagyások romboló hatása volt, kivárták a tönkremenetet. A folytatás már tényleg az építéspolitikára írható, de ennek előidézéséhez és végrehajtásához építészek is kellettek.

Van a honi historizmusnak egy vonulata, amelyet a kezdetektől osztatlan elismerés fogadott. Ez a magyar klasszicizmus – csak példaképpen – POLLACK Mihály, HILD József, YBL Miklós kitűnő alkotásaival, de kevésbé későbből idesorolható FESZL munkássága és YBL neoreneszánsza is. Érintette ez az elismerés még a neogótikát, de itt már árnyaltabb a kép. Csak egy példa a korabeli stílusharcok mezejéről:

Korszellem volt a neogótika, hogy csupán az Országház épületére utaljak, vagy kevésbé korábbról arra a körülményre, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tervezésének pályázata előtt, a pályázaton induló építészek, HENSZLMANN Imre tótumfaktum kezdeményezésére, nyilatkozatot írtak alá a gót stílus egyöntetű alkalmazásáról. YBL Miklós aláírása ellenére a reneszánsz mellett döntött, de a pályatársak nyomására visszavonta pályaművét. A sors fintora, hogy a német STÜHLER is reneszánsz irányt választott, és az ő terve épült meg. YBL kvalitását mutatja, hogy az Akadémia Elnöksége kérésére, a történetek ellenére elvállalta az építkezés irányítását.

Olyan viták és olyan turbulencia keletkeztek anno, hogy HENSZLMANN idővel ellehetetlenülve, csalódottan távozott az Egyesült Államokba. Az egyívású neoépítészeti törekvéseket követően aztán jött és tombolt az eklektikus historizmus, hozva hideget is, meleget is, jó és feledhető produkcióival. Nos, minden, ami ezután következett ebben a történelmi környezetben, ilyen hatások összevetésében értelmezhető.

but our senior architects, hesitating for so many years, waited until it was a ruin due to the damaging impact of water infiltrations and frost. What followed can really be attributable to architectural policy, but architects were also needed to induce and enforce it.

There was one trend in the country's revivalism that was unanimously accepted from the very beginning, and that was Hungarian Classicism featuring the outstanding works by Mihály POLLACK, József HILD, Miklós YBL, for example, followed a little later by FESZL's works and YBL's Neo-Renaissance. This recognition was also granted to Neo-Gothic, but the picture is more nuanced. The following is only an example from the battle of the styles at the time:

Neo-Gothic was a zeitgeist, just to make reference to the building of the Parliament or to the little earlier moment, in which prior to the call for applications for the design of the Hungarian Academy of Sciences, the architects enrolled in the contest signed a declaration upon the factotum, Imre HENSZLMANN's initiative, unanimously resolving upon the use of Gothic style. In spite of having signed it, Miklós YBL still opted for Renaissance, but upon his peer architects' pressure, he withdrew the design. It was ironic that the German STÜHLER also chose Renaissance, and the construction was built according to his design. In spite of what happened, YBL still accepted to conduct the works, upon the request of the President of the Academy, which is a proof of his professional quality.

The age gave rise to such debates and turmoil that HENSZLMANN became redundant in time and disappointedly, he left for the United States. The unanimous pursuit for revival architecture was later followed by eclectic historicism that became dominant, bringing along both good and bad with its good as well as its forgettable productions. So, everything that happened later in this historic context can be construed based on the aforementioned effects.

My first main task in KÖZTI was to design the rehabilitation works for the headquarters of the Hungarian Academy of Sciences, starting from 1971. The commission for the design was signed by President Ferenc ERDEI and my peer for consultation on design matters was general secretary Tibor ERDEI-GRÚZ. We only got to the stage of study plans. My personal relations with the historic building conservation authority date back to that time. At that time, the head of the National Inspectorate of Historic Buildings in Budapest was Piroska CZÉTÉNYI. She was an uncompromising fellow fighter. Later I had to give up on this work due to the other extra works that I undertook.

In 1978, the head of our office, István CZRENNER announced that there is a 5000 HUF-prize to anyone who would undertake the design works for the reconstruction of the Budapest Faculty of Economics/Hauptzollamt (Miklós YBL's Renaissance

■ **5. kép:** A Román Csarnok kapuzatának béléte
 © AMENT Gellért

■ **Photo 5.** The portal's splay in the Romanesque Hall
 © Gellért AMENT

palace). Such important commissions were left astray in the KÖZTI, treated with contempt by the senior architects. The Fővámház (Customs House) suffered recoverable damages during the war, but still it was saved from demolition by being assigned to the Faculty of Economics in 1948. The superb building was roughly rebuilt between 1949-1950. I started my work vigorously. It is the longest lasting memory of my professional career when the previously walled up and now newly revived, 150-metre-long cast-iron column order was visible once again. The events only took a bad turn when we had to tackle redesigning the formal courtyard into a lecture hall. The courtyard was divided by a slab when the building was converted, and it had become a dark cave, and inside they had erected a stage featuring a torispherical arch (!) and red velvet curtains in the style of socialist realism. I was attacked why I wanted to change it. The building permission design featured the stripping of the partition slab and covering the courtyard by a glass roof at the height of the cornice. I was ordered to report to the "almighty" state secretary DRECIN, who later became deputy minister. When we reached the building of the Ministry of Education, my director László MÁNYOKY admonished me: "Knowing what I know from my experience of several decades I suggest you fight firmly and then give up! With your talent you will be able to carry out this task perfectly in another manner." But most certainly there had already been an agreement and a decision in the background beforehand. We entered the large conference room where

A KÖZTI-ben első jelentős feladatomban a Magyar Tudományos Akadémia székháza megújításának tervezése volt 1971-től indulóan. A tervezési megbízást még ERDEI Ferenc elnök írta alá, a tervezési kérdésekben egyeztető partnerem ERDEI-GRÚZ Tibor főtitkár volt. Tanulmánytervekig jutottunk. A műemlékvédelmi személyes kapcsolataim pedig innen datálhatóan szerveződtek. A Budapesti Műemlékvédelmi Felügyelőség vezetője CZÉTÉNYI Piroska volt ez idő tájt. A megalkuvást nem ismerő harcostárs. Erről a feladatról, egyéb keletkező túlterheltségem miatt később le kellett mondanom.

1978-ban irodavezetőnk, CZRENNER István meghirdette, hogy 5000 Ft célprémium jár annak, aki elvállalja a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem/Hauptzollamnt (YBL Miklós neoreneszánsz palotája) rekonstrukciójának tervezését. Ilyen jelentős feladatok gazdátlanul, a vezető építészek által lesajnálva kallódtak a KÖZTI-ben. A Fővámház a háború alatt helyreállítható károkat szenvedett, mégis a lebontástól az 1948. évi, a Közgazdaságtudományi Egyetem céljára történt kijelölése mentette meg. A pompás épületet 1949–1950-ben durván átépítették. Óriási elánnal vettem magam a munkába. Szakmai létem egyik legmaradandóbb élménye, amikor 150 méter hosszúságban ismét egyben lehetett látni a korábban elfalazott, most új életre hívott, páros öntöttvas oszloprendet. Az események akkor vettek rossz fordulatot, amikor a díszudvar aula céljára történő kialakítása került napirendre. A díszudvart az átépítés során földemmel megosztották, sötét barlanggá változtatták, belső terében kosárgörbeíves (!), „szocreálos”, vörös bársonyfüggönyös színpadot építettek. Kezdték támadni azzal, hogy miért akarom én ezt felszámolni. Az építési engedélyezési tervben a megosztó földem kibontása és az udvarnak a főpárkány magasságában üvegtetővel történő lefedése szerepelt. Raportra hívtak a „nagyhatalmú” DRECIN államtitkár – később miniszterhelyettes – elé. Az Oktatási Minisztérium épületéhez érve MÁNYOKY László igazgatóm így intett: „Több évtizedes tapasztalatom birtokában javaslom neked, hogy küzdjél keményen, majd add fel! A te tehetségeddel más formában is kitűnően meg fogod oldani ezt a feladatot.” A háttérben nyilván volt már előzetes paktum és döntés. Beléptünk a nagy tárgyalóba, legalább 30-an ültek a hatalmas asztal körül. Elkezdődött a megbeszélés. Az egyetem rektorhelyettese, DOBROVITS Iván és a lebonyolító szervezet igazgatója, TÓTH Ferenc ismertette az előzményeket és a holtpontra jutást. Én szakadatlanul kitartottam tervem mellett, amikor igazgatóm kivette a kezemből a filctollamat, és beszántotta az előttünk kiterített

■ **6. kép:** A Szépművészeti Múzeum Román Csarnoka a beavatkozás után © AMENT Gellért

■ **Photo 6.** The Romanesque Hall of the Museum of Fine Arts after the intervention © Gellért AMENT

■ **7. kép:** A Román Csarnok váltakozó támaszrendszere a beavatkozás után © AMENT Gellért
■ **Photo 7.** The alternate-support system of the Romanesque Hall after the intervention © Gellért AMENT

tervrajzon a gyönyörű díszudvart osztó födém megmásíthatatlan pozícióját. Az ülés hamarosan véget ért, ki-ki elégtétellel, bambán vagy biztatón mosolygott rám. Hazáig hallgattunk. Igen ám, de CZÉTÉNYI Piroska mint a budapesti műemlékvédelmi szakhatóság feje ragaszkodott az én tervem megvalósításához. A történet sokkal nehezebb és kritikusabb volt, minthogy itt részletesen ismertethetném. Megbízóim számos ellenvéleményt begyűjtöttek. Mi ellenálltunk. MERÉNYI Ferenc, korábban az Építészmérnöki Kar Építészettörténelmi Tanszékének professzora, éppen hazaérkezett 10 éves római kiküldetéséről, a Római Magyar Akadémia éléről, és mint világlátott építésztől kértek tőle is szakvéleményt az aula kialakításának kérdésében. Ő többoldalas méltatást írt az általam készített tervmegoldásról, és egy év múltán, már mint a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, írt levelet a KÖZTI igazgatójának. Mindent összevetve, e munka eredménye okán láthattam neki a Szépművészeti Múzeum rekonstrukciós tervezésének.

*

A Szépművészeti Múzeum az 1899-ben lezajlott pályázatot követően 1900–1906 között épült SCHICKEDANZ Albert és HERZOG Fülöp tervei szerint.

A tervezési pályázatra mindösszesen kilenc pályamű érkezett be. A bírálóbizottság az első díjat PECZ Samu tervének ítélte oda, a másodikat a Schickedanz és Herzog Építészirodának, míg a harmadikat ÁRKAY Aladár kapta. A zsűri döntésétől függetlenül a megbízást a második helyezett Schickedanz és Herzog Építészirodának adták, mert az ő tervük illeszkedett a legjobban a kialakuló tér koncepciójához, és nyújtotta a legjobb megoldásokat a gyűjtemények elhelyezésére. SCHICKEDANZ Albert (1846–1915) már évekkal a tervpályázat előtt foglalkozott a Szépművészeti Múzeum létesítésének gondolatával.

Az épület része annak a nagyszabású városépítési koncepciónak, melynek eredménye az Andrássy út, illetve annak építészeti lezárása, a Hősök tere. Ez utóbbi SCHICKEDANZ Albert alkotómunkásságának fő műve; ő tervezte a Múcsarnokot (felépült 1896-ban), az ezredéves emlékmű építészeti részeit (véglegesen csak a 20-as évek végén készült el) és a Szépművészeti Múzeumot.

A Múzeum a késő historizáló, eklektikus építészetünk jellegzetes, ugyanakkor egyedül példája, ezenfelül SCHICKEDANZ fogékonyságának bizonyítéka az antik és reneszánsz formavilág iránt. Építése idején a történelmi stílusok felhasználását nem csupán az akkor uralkodó közízlés, hanem a múzeumi funkció keretein belül didaktikai szempontok is indokolták.

A napjainkig változatlan megjelenésű épület két jól elkülöníthető részből áll: a Hősök tere felé eső három templomtest és a köztük lévő összekötő

■ **8. kép:** Oszlopféjezet a Román Csarnokban © AMENT Gellért
■ **Photo 8.** Column capital in the Romanesque Hall © Gellért AMENT

there were at least 30 people sitting around the table. The discussions started. The vice-rector of the faculty, Iván DOBROVITS and the manager of the contractor, Ferenc TÓTH, presented the history and that we reached a dead end. I ceaselessly stuck to my design, when my manager took my pen from my hand and plunged into the unalterable position of the partition slab above the superb formal courtyard on the drawing lying before us. The meeting quickly ended, and some smiled at me gratefully, stupidly, or reassuringly. We did not utter a word on our way home. However, Piroska CZÉTÉNYI, as the head of the historic building protection authority in Budapest, stuck to my design. The story was much more difficult and critical than I could depict it here. My clients collected many counterarguments. But we fought against them. Ferenc MERÉNYI, formerly a professor at the Department of History of Architecture at the Faculty of Architecture, returned from his 10-year mission to Rome as head of the Hungarian Academy in Rome, and being a well-travelled architect, he was also asked for a professional opinion about the design of the hall. He wrote a several page appraisal about the solution I had designed, and one year later, having become the Director General of the Museum of Fine Arts, he wrote a letter to the director of KÖZTI. All in all, as a result of this work, I was able to start designing the reconstruction of the building hosting the Museum of Fine Arts.

*

The Museum of Fine Arts was built between 1900 and 1906, based on a tender published in 1899 according to Albert SCHICKEDANZ and Fülöp HERZOG's designs.

Only nine applications were submitted for the design tender. The evaluation board granted the first prize to the de-

sign made by Samu PECZ, the second to the Schickedanz and Herzog Architecture Firm, and the third to Aladár ÁRKAY. Overriding the decision of the board, the works were assigned to the Schickedanz and Herzog Architecture Firm placed second, as their design fit the best into the concept of the newly emerging square, and gave the best solutions aimed at accommodating the collections. Albert SCHICKEDANZ (1846-1915) had addressed the issue of establishing a Museum of Fine Arts years before the tender.

The building is a part of the large-scale urban planning concept resulting in the architectural closure of the Andrassy Street by the Hősök Square. The latter is the most important work of all Albert SCHICKEDANZ's artistic creations; he designed the Palace of Art in Budapest (built in 1896), the architectural elements of the Millennium Monument (completed only at the end of the '20s), as well as the Museum of Fine Arts.

The Museum is a representative as well as unique example of our late eclectic historicism, featuring at the same time SCHICKEDANZ's receptiveness towards the design and shapes of the Antiquity and Renaissance. The historic styles used during the construction not only reflected the public taste of the time, but their use was also justified in regards to the didactic functions of the museum.

The building, whose aspect has been unaltered to our days, is divided into two separate parts: the lower one-storey block looking over the Hősök Square, composed of three temple-like blocks connected by wings, and the taller so-called exhibition block featuring an underground level+ground floor+1st floor+2nd floor+3rd floor (in some areas) on the side facing the Zoo.

Originally, under the hall and the temple areas, as well as under the two interior courtyards, sand filling was inserted between the supporting walls in the underground areas, and actually only the outer section of the rear building block accommodated useable rooms on this level (officer accommodations, engine rooms, plaster workshops, etc.).

At the turn of the century, a museum rather implied studies, research, and preservation than occasionally reorganised exhibitions. Given this perspective, the building was erected for twofold didactic purposes: the evolution of European arts was exhibited and presented in the great hall and the temple areas, featuring the history of architecture ("the mother of arts") via plaster copies of major sculptural and spatial artworks (glyptotheque), while in the gallery and the old sculpture collection rooms one could admire the original works. The graphics exhibition and the library were hosted in small intimate rooms, in the north-western part of the building. The collections of Egypt and the Antiquity were reorganised in several stages.

Smaller alterations aimed at designing offices and study warehouses were already done in the 1930s, but larger interventions

szárnyak által alkotott alacsonyabb, egyszintes épülettömegeből, illetve az ehhez az Állatkert felől csatlakozó mélyföldszint+földszint+I. emelet+II. emelet+(egyes helyeken) III. emeleti szintekből álló, az előbbinél magasabb, ún. képtári épülettömbből szerveződik.

Az épület eredeti állapotában a csarnok- és templomterek, valamint a két belső udvar alatt, a mélyföldszinti részekben az alapfalak között homokfeltöltés készült, lényegében csak a hátsó épülettömb külső traktusában létesültek hasznos helyiségek ezen a szinten (altishti lakások, gépházak, gipszműhely stb.).

A századfordulón a múzeumi funkció sokkal inkább jelentette a stúdiomot és az őrzést, mint az alkalmanként újraszervezett kiállítást. Ennek alapján az épület kettős didaktikai céllal létesült: az építészet történeti vonulatát („a művészetek anyja”) bemutató nagy csarnok- és templomterekben reprezentatív szobrászati és térművészeti alkotások gipszmásolataival mutatták be az európai művészet fejlődését (gliptotéka), míg a képtári részben és a régi szoborgyűjtemény helyiségeiben eredeti műalkotások voltak láthatók. Az épület északnyugati frontján intim hatású termekben kapott helyet a grafikai kiállítás és a könyvtár. Az antik és egyiptomi gyűjtemény több fázisban újjászerveződött.

Kisebbségi átalakítások, melyek irodai munkahelyek és tanulmányi raktárak kialakítását célozták, már az 1930-as években is történtek az épületen, de nagyobb beavatkozásokra, mint az Antik Csarnok átépítése, csak az 1940-es évek elején került sor (ÁRKAY Bertalan).

Az épület a II. világháború során szerkezetileg ugyan nem sérült, de üvegtetői, nyílászárói, kazettás álmennyezetei jelentős károkat szenvedtek. A háború utáni részleges, általános minőségében provizórikusnak tekinthető felújítás 1949-ben fejeződött be.

Az 1960–70-es években anélkül, hogy sor került volna egy, már akkor is esedékes nagy rekonstrukcióra, átépítési hullám söpört végig az épületen. Ekkortájt a történelmi, eklektikus értékek tagadása volt napirenden, és ezeket az átépítéseket az épület a mai napig sem heverte ki.

Épített „kemény” anyagokkal és szerkezetekkel vagy csak „lágymű” kiállítási kulisszákkal eltakartak, leválasztottak, elzártak nagy, egységes tereket, s tulajdonképpen kiállítási felületeket szüntettek meg az észszerűsítés jegyében. A legdurvább beavatkozás 1967-ben, a Dór Csarnokban történt, amely az építészeti értékek annullálását jelentette. Kijutott az átalakításból a Jón Csarnoknak is, és tömegesen lettek lemeszelve az épület díszítőfestései.

A Román és Barokk Csarnok közepének leválasztásával a két igazgatási szárny közötti átjárhatóság érdekében mintegy 500 m²-t tettek haszontalan közlekedőterületté.

■ 9. kép: Mélyföldszinti beavatkozás © AMENT Gellért

■ Photo 9. Intervention at the underground level © Gellért AMENT

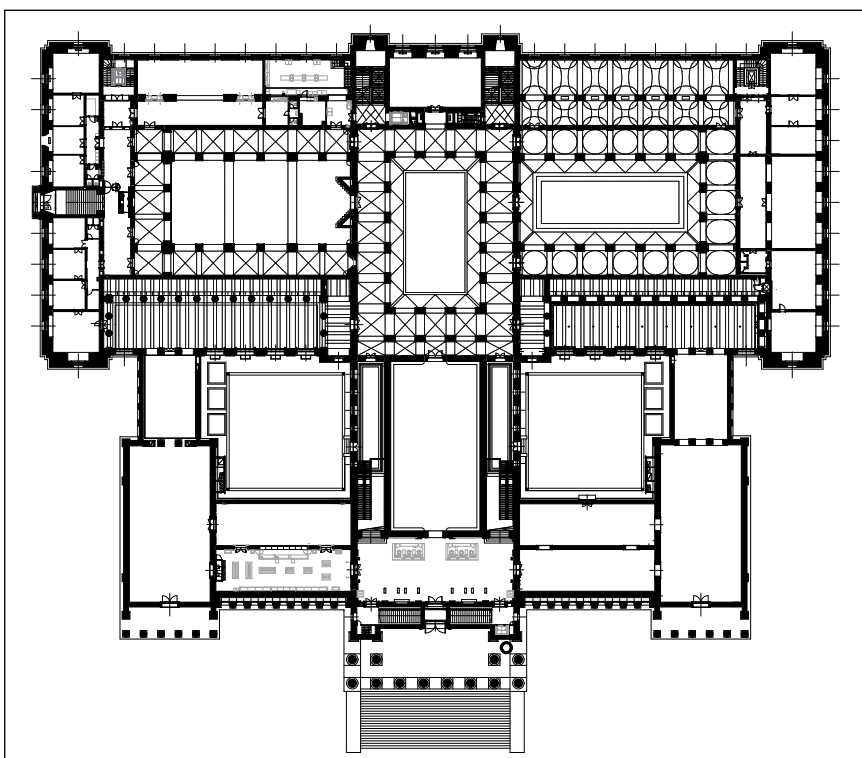

■ **10. kép:** Kazettás boltozat a Szépművészeti Múzeumban © AMENT Gellért
■ **Photo 10.** Coffered vault in the Museum of Fine Arts © Gellért AMENT

A földszinti kiállítóhelyiségek volumenét csökkentették a restaurátorműhelynek, majd a gazdasági irodáknak a Michelangelo terembe helyezésével, annak födémmel történt megosztásával. Ugyanez történt az első emeleti Barokk teremben, tetézve azzal, hogy a behúzott álmennyezet feletti gyönyörű falfestést festékszóróval tönkretették.

Az 1970-es évtized már az elbizonytalanodás időszaka volt. A díszítőfestéseket még érték atrocitások, de jelentős átépítés már nem történt. Nem került sor azonban egy átfogó nagy rekonstrukcióra sem, amelynek igénye ekkortájt már dübörgően jelentkezett.

Kirívó példa a másfél–második emeleti tanulmányi raktár, amely csupán provizórikus megoldást adott a felbecsülhetetlen értékű képtári gyűjtemény raktározására. (Tetőtéri elhelyezés, a napsugárzásnak védelem nélkül kitétt,

■ **1. ábra:** A Szépművészeti Múzeum földszinti alaprajza © Mányi Stúdió
■ **Figure 1.** Floor plan at the ground level of the Museum of Fine Arts © Mányi Studio

on the building, such as the conversion of the Antique Hall, were only done at the beginning of the 1940s (Bertalan ÁRKAY).

The structure of the building was not damaged during World War II, but the glass roofs, windows and doors, and its coffered dropped ceilings suffered major damages. The post-war partial, average quality-wise temporary rehabilitation was completed in 1949.

In the 1960s and '70s, a wave of conversion works swept across the building, without subjecting it to any major reconstruction that was long overdue. It was a time of denial of historic and eclectic values, and the building has still not recovered from these conversion works.

Large, unitary spaces were covered, divided, or closed up with built "strong" materials or structures, or with only "light" exhibition coulisses, and actually suppressed exhibition areas in the name of rationalisation. The most brutal intervention took place in the Doric Hall in 1967, that led to the removal of the architectural values. The Ionic Hall also took its share from the conversion, and the decorative paintings of the building were massively covered.

By separating the central area of the Romanesque and Baroque Halls, they created an approx. 500 m² useless walking area in order to establish a passage way between the two administrative wings.

They decreased the surface of the exhibition rooms on the ground floor by moving the conservation workshops and then the financial offices in the Michelangelo Hall, partitioning it with a slab. The same happened in the Baroque Hall on the first floor, compounding it by spoiling the wonderful wall paintings above the newly fitted dropped ceiling with a spray gun.

The 1970s were already a time of uncertainty. The decorative paintings were still subject to atrocities, but no further major conversions were performed. However, no major, comprehensive interventions were done, although the need for it was imperative.

A dissonant example is the research and study warehouse, found on the first and a half and second floors, that was merely a temporary solution for hosting the gallery collection of a tremendous value. (Accommodated in the attic, exposed to the sun without any protection, under one layer of glass, with temperature fluctuations between -10 and + 60 °C, without any comforts that would ensure safety.)

Interventions in stages were carried out for the occasional repair works of the heating and lighting system, as well as the water supply and sewage system, although the need for a major, comprehensive reconstruction was already called for in 1960 by the board appointed for this purpose. It was highly understandable, since the building had been functioning for almost 60 years alongside with its fixtures that became outdated and worn out in the meantime.

The comprehensive reconstruction design proposal drafted in 1972, going beyond the areas needing urgent interventions, was

set aside in a drawer for lack of funds, and the designs put forward in 1985 also ran aground. Although the memorable painting theft by burglary was also a sign of warning about the condition the Museum was in.

The content of the reconstruction programme:

By the end of the 20th century the museum and institutional content cardinally changed, being expanded by the series of activities and services that had not even been presumed at the time of construction.

– The security and fire-safety activities have changed.

– The majority of collections have been moved to air-conditioned rooms.

– New temporary exhibitions are being organised alongside the reorganised permanent ones, blowing up in a way the earlier drowsy structures. Until now only a privileged category of people travelled around the world to admire the famous collections, while nowadays the artworks are the ones to travel. A temporary exhibition is organised from 15 to 20 collections. Its social and cultural content has multiplied the number of visitors. A true revolution occurred.

– Important scientific art history libraries have been established.

– The preservation of the collections has rendered the conservators' activity permanent.

– The scope and type of services expended the most, and the historic museum buildings could not keep up with the pace these multiplied in, not only from the technical, but also from a structural point of view. Alongside the exhibition rooms and the basic service areas, auditoriums, creative crafts rooms for children and adults, studios, cafeterias and restaurants, venues for cultural and social events, as well as shops and information areas also appeared. The museum has become a meeting point; it provides business-like services along with the changes that have occurred in its cultural role. It has become a major component for the target group in tourism.

Whenever we present the outcomes of the reconstruction works performed in the Museum of Fine Arts that have been achieved so far, we must be aware that the change in functions expanding with the aforementioned features has started off precisely at the time when the reconstruction programme has taken shape both nationally and internationally, and many of its elements have been implemented so far during the occasionally stalled process. The fillings between the supporting walls have been replaced by a new facility of around 6000 m² (air-conditioned artwork warehouses, permanent and temporary exhibition halls, and public service areas).

The designs for the building permission documented in 1996 already contained all the features of the reconstruction, and based on it the implementation phases of the successively changing design were decided upon, which lasted for decades due to the lack of funds.

egy réteg üvegfedés alatti, -10 és +60 °C közötti hőingadozással, mindenmű biztonságot nyújtó komfort nélkül.)

Szakaszos beavatkozások történtek a fűtés- és világítási rendszer, a víz- és csatornahálózat alkalmi javíthatására, pedig egy teljes körű rekonstrukció szükségességét már egy 1960-ban e célból összehívott bizottság szorgalmazta. Mindez érthető is, hiszen közel 60 éve működött az épület az időközben teljesen elhasználódott, avult installációs rendszereivel.

Az 1972-ben készített átfogó rekonstrukciós tervjavaslat a közvetlen beavatkozást igénylő területeken túl anyagi eszközök hiányában fiókba került, és zátonyra futottak az 1985-ben már általam készített tervek is. Pedig ekkor már az emlékezetes betöréses képlomás is figyelmeztetett a múzeumban uralkodó állapotokra.

A rekonstrukciós program tartalma:

A XX. század végére a múzeumi, intézményi tartalom alapvetően megváltozott, az építéskor fel sem tételezett tevékenységi körök, szolgáltatások sorával bővült.

– Átalakultak a biztonságtechnikai-tűzvédelmi feladatok.

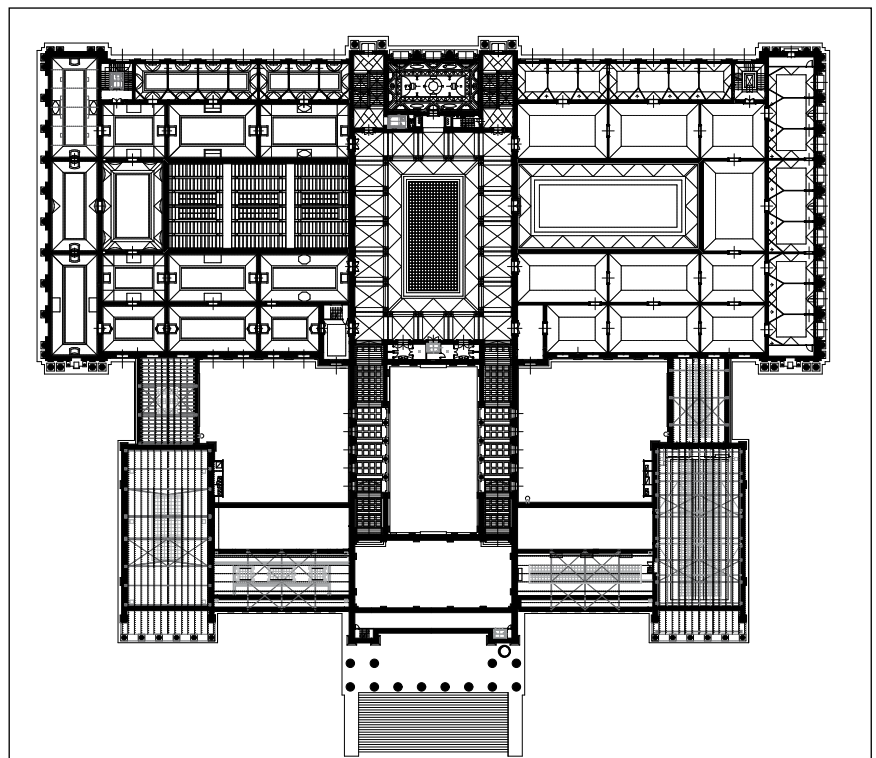
– A gyűjtemények jelentős része klimatizált raktárakba került.

– Az újjászervezett állandó kiállítások mellett megjelentek az időszakos kiállítások, mintegy felrobbantva az álmos struktúrákat. Eddig egy kivételesen kör utazott világszerte híres gyűjteményeket megtekinteni, most a műtárgyak utaznak. Egy-egy időszakos tárlat 15-20 gyűjteményből szerveződik. Ennek szociális és kulturális tartalma megsokszorozta a múzeumok látogatottságát. Igazi forradalom zajlott.

– Jelentős művészettörténeti tudományos könyvtárak jöttek létre.

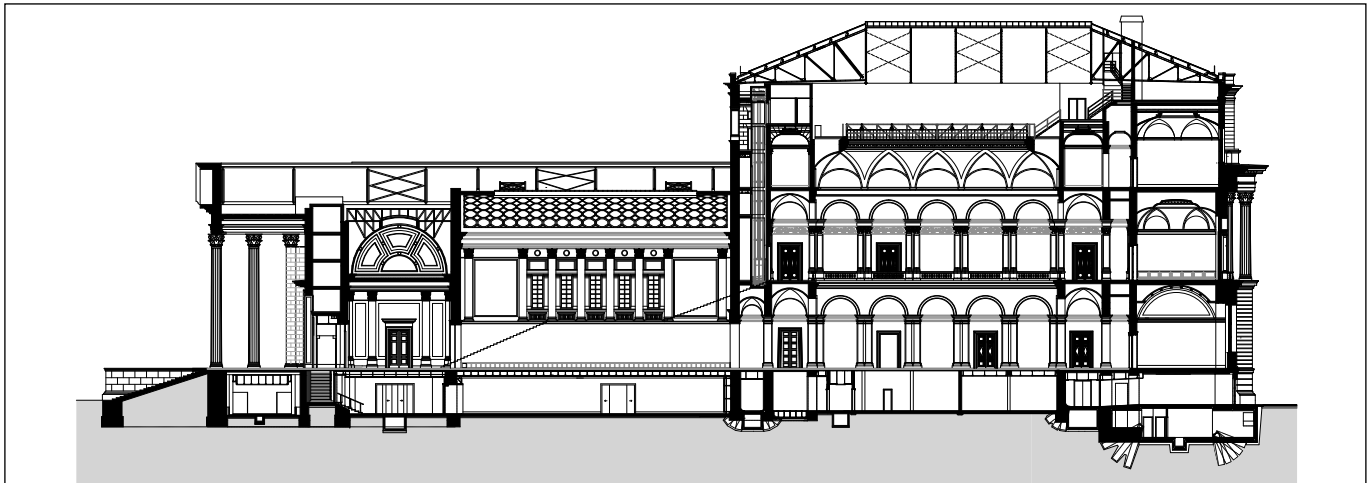
– A gyűjtemények megóvása a restaurátori tevékenységet állandósította.

– Legjelentősebb mértékben a szolgáltatások köre bővült, és ezek szaporodásával a történeti múzeumépületek már nem tudtak lépést tartani, nemcsak technikai, de strukturális értelemben sem. A kiállítások, valamint a közönségszolgálat alapformái mellett megjelentek az előadótermek, kreatív gyerek-, és felnőtt-foglalkoztatók, stúdiók, kávéházak – éttermek, kulturális

■ **2. ábra:** A Szépművészeti Múzeum első emeleti alaprajza © Mányi Stúdió

■ **Figure 2.** Floor plan at the first floor level of the Museum of Fine Arts © Mányi Studio

■ **3. ábra:** A Szépművészeti Múzeum hosszmetezete © Mányi Stúdió
 ■ **Figure 3.** Longitudinal section of the Museum of Fine Arts © Mányi Studio

és társasági rendezvényi opciók, a kereskedelem és információ bázis iránti igények. A múzeum találkozóhely lett, üzleti vállalkozásként szolgáltatásokat nyújt, mindezek mellett kulturális szerepe is átalakult. Az idegenforgalom célcsoportjának vezető komponense lett.

Amikor ismertetjük a Szépművészeti Múzeum rekonstrukciójának eddigi eredményeit, azt is tudni kell, hogy a fenti tartalommal kiteljesedő funkcióváltás világszerte és itthon is éppen a rekonstrukciós program megfogalmazásakor indult el, és több elemét tekintve megvalósításra is került meg-megakadó folyamatban. Az alapfalak közötti feltöltések helyén mintegy 6000 m² új bővítmény keletkezett (klimatizált műtárgyraktárak, állandó és időszaki kiállítóterek, közönségszolgálati funkciók).

Az 1996-ban dokumentált építési engedélyezési terv már összefoglalta a teljes rekonstrukció tartalmát, és ennek alapján döntés született a rendre módosuló megvalósítás ütemezésére is, amely anyagiak hiánya miatt húzódott évtizedeken át.

Ebben a feladatsorban jelentős lépés a Román Csarnok övezetének és kapcsolódó tereinek rekonstrukciója. A Román Csarnok egyedülálló építészeti és művészettörténeti értéket képvisel. A háromhajós középkori bazilika pompája 1945 óta a közönség elől elzárva pusztult, méltatlanul elfelejtve szükségraktárként szolgált.

A Román Csarnok rekonstrukciójával és restaurálásával a múzeum egyik leglátványosabb termében a többcélú rendeltetés minden feltételét biztosítottuk (kiállítás, tudományos ülések, hangverseny, társadalmi-politikai rendezvények stb.). Ez a rekonstrukciós program az eddigi eredményekre épült, és felhasználva azokat, a teljes épületet érintően új minőségi szintre emelte a Szépművészeti Múzeum működésének lehetőségét. A teljes körű építészeti, műemléki megújulás esetünkben mélyreható műszaki-technikai megújítással párosult.

Hangsúlyozni kell, hogy egy ilyen történelmi épület rekonstrukciója/restaurálása csupán alapfeladat, kötelező gyakorlat. A kortárs igényeknek való megfelelés az igazi kihívás, a régi és az új harmóniájának megteremtésével. Esetünkben a teljes körű rekonstrukció az alapfalak közötti terjeszkedéssel ötvöződött, az újonnan létrehozott terek esetében kortárs eszközökkel, minden historizálás nélkül. E munka eredményeképpen látogatóbarát intézmény született a leghaladóbb törekvések realizálásával.³

Ennek a programnak a teljesítése megnyitja az utat a Reneszánsz Csarnok övezetének a befejező ütemben történő megújításához és a még előttünk álló kiegészítő-bővítési feladatok előkészítéséhez.

In the same line of works, a significant step has been the reconstruction of the surrounding walls and the connected spaces of the Romanesque Hall, which represents a unique architectural and art historical value. The grandeur of the medieval basilica with a central nave and to aisles has been constantly decaying since 1945, being closed to the public and unworthily forgotten, serving as a storage for miscellanea.

With the reconstruction and conservation of the Romanesque Hall, all the conditions were ensured for the multiple functions in one of the most spectacular halls of the museum (exhibitions, scientific meetings, social and political events, etc.). This reconstruction programme has been built upon the results achieved so far, and based on them, it has enhanced the functionality of the Museum of Fine Arts to a new level of quality that has touched the entire building. The comprehensive architectural and historic building rehabilitation and renewal has been coupled in our case with an in-depth technical renovation.

We must underline that the reconstruction/conservation of such a historical building is nothing but a basic task, a mandatory practice. The real challenge is to meet the contemporary needs by harmonising the old and the new. In our case, the comprehensive reconstruction was combined with the expansion within the supporting walls with up-to-date tools in the newly built areas, without any touch of historicism. As a result of the project, a new, visitor-friendly institution was born by the realisation of the most advanced aspirations.³

The completion of this programme opens the way for the conservation of the Renaissance Hall in the final phase, as well as for the preparation of the additional expansion works still to be performed.

3 Az épület nettó szintterülete: 27 216,40 m²; a most lezárt rekonstrukciós ütemben érintett nettó terület: 14 717,30 m².

3 Net floor area of the building: 27,216.40 m²; net area impacted by this latest reconstruction phase: 14,717.30 m².

■ VEÖREÖS András¹

Similar to the Original... The Virtual Preservation of Historic Buildings

■ **Abstract:** According to the dictionary, the meaning of the currently very popular word *virtual* is: *seeming, non-genuine, potentially existing*. On the other hand, *historic building conservation* is truly genuine, being a social activity aimed at preserving buildings that have existed for several hundreds or even thousands of years. Can virtuality be interpreted in historic building conservation? At first sight, the answer is clearly: *no*. But if instead of historic building we use the often applied term of *heritage*, and instead of historic building conservation we use the phrase *heritage conservation*, then virtual preservation can arise as a genuine possibility. The article presents the influence that the change in terminology has had on historic buildings through examples found in Western Hungary.

■ **Keywords:** reconstruction, initial state, virtual historic building conservation

Key concepts

■ It is not perchance that the virtual preservation of historic buildings as a concept appeared in the agenda of the 2018 TUSNAD conference.² It is a trendy term often used nowadays, and it is extremely exciting to analyse the manner in which the term can be interpreted in the field of historic building conservation, or if it can be interpreted in any way at all. If we were to consider the concept, we should return to the most basic theoretical issues of historic building conservation, namely we should interpret the concepts of “historic building rehabilitation”, “conservation”, “reconstruction”, “authenticity” and “original”.

The international and domestic scholarly literature on historic building conservation theory has tried to define the concepts on several occasions.³ The first

1 Architect, PhD, Office for Cultural Heritage of the Győr-Moson-Sopron County Government Agency.
2 International Scientific Conference on Theoretical and Practical Issues of Built Heritage Conservation – TUSNAD, 19th edition. Built Heritage, an Exceptional Part of Cultural Heritage – Heritage and Protection in the 21st Century – Trends and Tendencies. Cluj-Napoca, October 18-19, 2018.
3 Regarding Hungary, the changes in the principles of historic building conservation have been overviewed by László GERŐ (1959), Géza ENTZ (1976), László CSÁSZÁR (1983a), László ÁGOSTHÁZI (2003), respectively András ROMÁN (2004).

Ugyanolyan, mint az eredeti... A műemlékek virtuális megőrzése

■ **Kivonat:** A napjainkban rendkívül népszerű virtuális szó jelentése az értelmező szótár szerint: *látszólagos, nem valódi, lehetőségként létező*. A műemlékvédelmi tevékenység ezzel szemben nagyon is létező, esetenként több száz vagy ezer éve fennálló épületek megőrzésére irányuló társadalmi tevékenység. Értelmezhető-e a virtualitás fogalma a műemlékvédelemben? A válasz első hallásra egyértelműen: *nem*. Ha azonban a műemlék helyett az egyre gyakrabban emlegetett örökség, a műemlékvédelem helyett pedig az örökségvédelem kifejezéseket használjuk, akkor a virtuális megőrzés valódi lehetőségként jelenik meg. A cikk nyugat-magyarországi példákon keresztül mutatja be a fogalomváltozások műemlékekre gyakorolt hatását.

■ **Kulcsszavak:** rekonstrukció, eredeti állapot, virtuális műemlékvédelem

Alapfogalmak

■ Valószínűleg nem véletlenül került a 2018-as TUSNAD konferencia² programjába a műemlékek virtuális megőrzése mint fogalom. Napjainkban gyakran használt, divatos kifejezésről van szó, és rendkívül izgalmas annak vizsgálata, hogy a műemlékvédelem területén hogyan értelmezhető a kifejezés, illetve értelmezhető-e egyáltalán? A fogalom körbejárása kapcsán hamarosan a műemlékvédelem legalapvetőbb elméleti kérdéseinél tartunk, értelmeznünk kell a „műemléki helyreállítás”, a „restaurálás”, a „rekonstrukció”, a „hitelesség” és az „eredeti” fogalmait.

A fogalmak definíciójára a műemlékvédelem elméletével foglalkozó nemzetközi és hazai szakirodalom több helyen tesz kísérletet.³ Az első ismert nemzetközi dokumentum, az Athéni karta⁴ 1931-ben még nem foglalkozik a rekonstrukció fogalmával, de az újjáépítést kockázatos beavatkozásnak nevezi (ROMÁN 2002, 14, V. pont). A mai napig érvényes, általános elveket rögzítő Velencei karta (ROMÁN 2002, 16–18) tovább árnyalja a fogalmak közötti különbségeket: egyértelműen elkülöníti a konzerválás és a restaurálás fogalmát. A karta fő szempontként a műemlék hiteles megőrzését, a bármilyen korból származó értékes épületrészek megtartását tart-

1 Építészmérnök, doktor, Győr-Moson-Sopron Megyei Kormányhivatal Kulturális Örökségvédelmi Iroda.
2 Az épített örökség felújításának elméleti és gyakorlati kérdései nemzetközi tudományos konferencia – TUSNAD, 19. ülészak. Az épített örökség mint a kulturális örökség kivételes része – örökség és védelem a XXI. században – trendek és tendenciák. Kolozsvár, 2018. október 18–19.
3 A műemléki elvek változásait tekinti át GERŐ László (1959), ENTZ Géza (1976), CSÁSZÁR László (1983a), ÁGOSTHÁZI László (2003), illetve ROMÁN András (2004).
4 A karta szövegét közli a *Karták könyve* (ROMÁN 2002, 13–15). A kartákat több nyelvre lefordították, és azokat Európa számos országában megjelentették abból a célból, hogy segítsék a műemlék-felújításokban érdekelt szakemberek munkáját, többek között a Boguslaw SZMYGIN (2015) és az ICOMOS német nemzeti bizottság (ICOMOS Deutschland et al. 2012) által kiadott kötetek révén.

ja fontosnak (CSÁSZÁR 1990). A rekonstrukciót kizárólag az elpusztult, régészeti módszerekkel feltárt romok vonatkozásában nevesíti, viszont eleve ki is zárja, de az ajánlás szerint a műszaki okból szükséges kiegészítéseket mint kortárs építészeti alkotást, a meglévő, restaurált részekről megkülönböztethető módon javasolja megvalósítani, ezáltal elkerülve a hamisítás látszatát. A következő fél évszázadban a megváltozott társadalmi viszonyok miatt a karta szövege többször értelmezésre került, illetve szükségessé vált a műemlékvédelem egy-egy részterületével kapcsolatos speciális szempontrendszer megfogalmazására. A hazai szakirodalom is többször tér vissza a kartákban megfogalmazott műemléki elvek értelmezésére (CSÁSZÁR 1983b; HORLER 1990; Velencei Chartáról... 1999; LŐVEI 1999; ZÁDOR 1999; ARNÓTH 2004; HARANGI 2004), a gondolatkör súlyából adódóan a *Műemlékvédelem* folyóirat 2004-ben még egy különszámot is szentelt a témának (Műemlékvédelem különszám 2004).

A fogalmak egzakt magyarázatához hívjuk segítségül a ma Magyarországon hatályos műemléki jogszabályokat.

Műemléki helyreállítás: a jó karbantartási vagy az állagmegóvási feladatokon túlmenő, a műemlék egészét vagy részét érintő felújítás, részleges vagy teljes visszaállítást célzó építési tevékenység vagy restaurálás (2001. évi LXIV. törvény 7. § 18.). A meghatározásban újabb két értelmezendő fogalom, a visszaállítás és a restaurálás jelenik meg.

Restaurálás: védett műemléki értéken vagy védetté nyilvánított kulturális javakon hatósági engedéllyel végzett művészeti alkotótevékenység, melynek célja a védett kulturális örökségi elem konzerválása és esztétikai helyreállítása (68/2018. Korm. rendelet 2. § 5.). A *konzerválás* a fizikai állapot megőrzését jelenti, az *esztétikai helyreállítás* a restaurálás körébe tartozó azon kutatáson alapuló, konzerváló kezeléssel túlmutató, a kulturális örökség védett elemei eredeti értékeinek, illetve ezek érvényesülése szempontjából a legkedvezőbb állapotának helyreállítását biztosító hozzátételek, kiegészítések vagy egyéb beavatkozások összessége, amelyek célja az értékek zavartalan megjelenésének biztosításával az értelmezhetővé, bemutathatóvá tétele (68/2018. Korm. rendelet 2. § 1.). A meghatározásban máris felbukkant a további elemzést kívánó „eredeti” kifejezés.

Rekonstrukció: A rekonstrukció értelmezése nem szerepel a jogszabályban. A szó magyarrá fordítása vissza(re)-építést(konstrukció) jelent. Egy épület vagy épületrész visszaépítése feltételezi, hogy az építési tevékenység annak egy korábbi, elpusztult, megsemmisült vagy átépített állapotának újbóli megépítésére irányul. Amennyiben a visszaépítés szó jelentése szerint kívánunk eljárni, akkor a korábbi állapot minél teljesebb körű ismerete szükséges. Az elfogadott szakmai irányelvek szerint ezen ismereteink négy különböző szinten helyezkednek el: *in situ* meglévő épületrészek, az építészeti logika alapján feltételezhető épületrészek, az épület adott állapotát ábrázoló képi vagy leíró szöveges dokumentumok alapján feltételezhető épületrészek és végül építészeti analógiák alapján feltételezhető épületrészek. Míg az *in situ* épületrészek biztosan „eredetinek” tekinthetők, addig az analógiák alapján kikövetkeztethető épületrészek hitelessége minden esetben kérdéses. A kilencvenes évek gyakorlata egyértelműen elutasította az analógiák alapján történő visszaépítést (CSÁSZÁR 1999, 66), teljesen hiteletlennek tartva a „lehetett volna ilyen is” gondolkodást. Napjainkban – amennyiben a vissza(?)építés nem jár a műemléki értékű részek károsodásával – már nem elképzelhetetlen a történeti stílusban való építés.

A rekonstrukció társadalmi indítéka az ember identitáskeresésében és annak a múlt kézzelfogható (szemmel látható?) emlékeiben való megtalálásában gyökerezik. Ugyanakkor az anyagában már nem létező, ismeretlen múlt visszaállítása csak a hitelesség – legalábbis részleges – feláldozásával lehetséges (CSÁSZÁR 1999).

A rekonstrukciónak alapvetően két típusa létezik: az elvi és a gyakorlati rekonstrukció. Az elvi rekonstrukció építési tevékenység nélkül, rajz, makett, számítógépes modell vagy akár életnagyságú hologram formájá-

internationally known document, the Athens Charter⁴ did not tackle the concept of reconstruction as yet back in 1931, but still called it a risky intervention (ROMÁN 2002, 14, art. V). The Venice Charter (ROMÁN 2002, 16-18), defining some general and still valid principles, further refines the differences among the concepts: it makes a clear distinction between conservation and restoration. An important viewpoint in the Charter is the authentic preservation of historic buildings, as well as the safeguarding of valuable building parts, irrespective of the age they date back to (CSÁSZÁR 1990). Reconstruction is expressly mentioned, and ruled out *a priori*, only in the case of destroyed ruins excavated through archaeological methods; however it recommends the technically necessary completions to be implemented as contemporary architectural works, distinguishable from the existing, conserved parts, avoiding thus the appearance of counterfeit. In the following half a century, due to the changing social context, the text of the Charter was reinterpreted several times, and it became necessary to conceive a system of criteria regarding certain areas of historic building conservation. The Hungarian scholarly literature refers back many times to the interpretation of the historic building conservation principles defined by the charters (CSÁSZÁR 1983b; HORLER 1990; Velencei Chartáról... 1999; LŐVEI 1999; ZÁDOR 1999; ARNÓTH 2004; HARANGI 2004), and given the importance of the topic, the *Műemlékvédelem* Journal tackled it in a special issue in 2004 (Műemlékvédelem különszám 2004).

We must refer back to the currently valid Hungarian regulations on historic building conservation in order to explain the concepts accurately.

Historic building rehabilitation: beyond proper maintenance or preservation tasks, it is an architectural activity aimed at the renovation of the entire historic building or parts thereof, for the purpose of partially or entirely restoring it, or conservation (2001. évi LXIV. törvény 7 § 18). The definition contains two more terms to be interpreted, namely restoration and conservation.

Conservation: it is an artistic creative activity carried out on a listed historic building or on protected cultural assets, bearing an official permission for that purpose, aimed at the preservation and aesthetic restoration of the protected cultural heritage asset (68/2018. Korm. rendelet 2 § 5). **Preservation** means retaining the physical state, whilst **aesthetic restoration** is the set of completions, additions, or other interventions pertaining to the field of conservation, which are based on research and go beyond preservation treatments in order

⁴ The Hungarian text of the charter is published in *Karták könyve* (ROMÁN 2002, 13-15). The charters have been translated into several languages and published in many European countries, thus supporting the work of professionals in the field of historic building conservation, among others, through the volumes published by Boguslaw SZMYGIN (2015) and the ICOMOS German National Committee (ICOMOS Deutschland et al. 2012).

■ **1. kép:** Sarród (Győr-Moson-Sopron megye, Fertő-vidék): a) barokk oromzatos ház és b) annak helyén álló új épület © VEÖRÖS András

■ **Photo 1.** Sarród (Győr-Moson-Sopron Co., Fertő Region): a) Baroque house with gable and b) the new building standing in its place © András VEÖRÖS

to restore the most favourable state of the original values of the protected cultural heritage elements, making them more visible, aimed at rendering the values interpretable and presentable by ensuring their unbroken appearance (68/2018. Korm. rendelet 2 § 1). The definition contains the term “original” that requires further analysis in itself.

Reconstruction: The definition of reconstruction does not appear in the act. The Hungarian translation of the word means re-building. The reconstruction of a building or a part of it implies that the building activity aims at re-building an earlier destroyed, perished, or altered state of the respective building. If we wish to proceed according to the meaning proper of the term reconstruction, we need to be as familiar as possible with the earlier condition and state. According to the accepted professional guidelines, our knowledge is based on four distinct levels: parts of the building *in situ*, parts of the building presumable based on architectural logic, parts of the building presumable based on the available photographic or written documentation depicting the given state of the building, and finally, parts of the building presumable based on architectural analogies. While the *in situ* parts of the buildings can certainly be considered “original”, the authenticity of parts presumed based on analogies is questionable in all cases. The practice of the nineties squarely rejected analogy-based reconstruction (CSÁSZÁR 1999, 66), considering the “it could have been so” way of thinking completely unauthentic. Nowadays reconstruction in a historical style is no longer inconceivable if the re(?)construction does not affect the historical parts.

The social motivation of reconstruction is rooted in the individual’s search for identity, finding it in the palpable (visible?) vestiges of the past. At the same time, the restoration of an unknown past, inexistent in its matter, is possible only by sacrificing authenticity at least partially (CSÁSZÁR 1999).

There are two basic types of reconstruction: theoretical and practical reconstruction.

ban mutathatja be egy épület egykori, feltételezett állapotát, ezzel szemben a valódi rekonstrukció az épület vagy épületrész építőipari módszerekkel történő megépítését jelenti.

Eredeti: a kifejezést számtalanszor használjuk anélkül, hogy a fogalom valódi tartalmát elemeznénk. Az „eredeti” vagy „eredeti állapot” kifejezés egy évszázadok során folyamatosan változó, sokszor átépített műemlék esetében nem értelmezhető. Amennyiben mégis ezt a kifejezést használjuk, a felújítást megelőző állapotra vonatkozatható, illetve abban az esetben értelmezhető, ha a műemlék épületet egyszer megépítették és többé nem változtattak rajta, vagy a többszöri építési periódusok közül történeti, építészeti vagy egyéb szempontból kiemelkedik egyetlenegy, amelynek bemutatására a helyreállítás irányul.

A fenti fogalmakon túl szükséges a műemlékvédelem és a kulturális örökségvédelem fogalmak közötti különbség tisztázására is.

A műemlék kifejezés hivatalosan a jogszabály erejénél fogva védetté nyilvánított építményt, történeti kertet, történeti temetkezési helyet vagy sajátos területet, illetve ezek maradványait vagy rendeltetészerűen összetartozó együttesét, rendszerét jelöli, amely hazánk múltja és a magyar nemzet vagy más közösség hovatartozás-tudata szempontjából országos jelentőségű történeti, művészeti, tudományos és műszaki emlék alkotórészeivel, tartozékaival és beépített berendezési tárgyaival együtt (2001. évi LXIV. törvény 7. § 15., 17.).

A kulturális örökség ennél tágabb tartalmat jelöl. A fentiekén túl beletartoznak a régészeti örökség és a hadtörténeti örökség régészeti módszerekkel kutatható elemei, a nemzeti emlékhelyek, valamint a kulturális javak (2001. évi LXIV. törvény 7. § 11.).

A fentiek alapján a műemlékek védelme csupán része a kulturális örökség védelmének. A műemlékek mint épületek vagy építmények megőrzése, felújítása, helyreállítása, épületként való hasznosítása kulturális, művészeti és műszaki szempontok alapján történik, és ennek legfontosabb eszköze az értékes épület(rész) anyagában való megőrzésére való törekvés.

Ugyanolyan – ugyanaz – eredeti

■ A műemlék-felügyeleti munka során, akár előzetes tervegeztetés, akár folyamatban levő kivitelezés ellenőrzése, akár a felújított épület átvétele során számtalan alkalommal hangzik el az „ugyanolyan”, sőt az „ugyanaz” kifejezés.

A fogalmak műemléki vonatkozásának elemzése előtt érdemes egy kicsit nyelvtani szempontból körbejárni a kifejezéseket.

Az „ez” – „az” mutató névmások egyértelműen egy adott tárgyra vagy fogalomra vonatkoznak, az „ugyanaz” – „ugyanaz” formában két tárgy

■ **2. kép:** Az eredetihez képest „ugyanolyan” ablakok egy pesti bérház homlokzatán © VEÖREŐS András

■ **Photo 2.** Windows on the elevation of a tenement house in Budapest that are “similar” to the original ones © András VEÖREŐS

összehasonlítása kapcsán hangsúlyosan azt fejezik ki, hogy a két tárgy anyagában is azonos, tehát valójában egyetlen tárgyról vagy fogalomról van szó. Épületre, műemlékre vagy műemléki értékre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az adott műemléki érték anyagában megőrizve, materiálisan része marad az épületnek.

Az „ugyanolyan” fogalom már jóval tágabban értelmezhető, két tárgy közötti bizonyos szempont szerint értelmezett hasonlóságot fejez ki. Műemlékvédelmi vonatkozásban a két tárgy praktikusán az épület a felújítás előtti és a felújítás utáni állapotban. Az „ugyanolyan” fogalom értelmezése során felmerülő különböző szempontok és ezáltal a kifejezés eltérő értelmezése számos félreértésre adhat okot, adott esetben a tulajdonos, tervező vagy kivitelező és a hatóság között konfliktushelyzetet generálva. Az „olyan” vagy „ugyanolyan” szerkezet fogalma sokszor mást és mást jelent a folyamatban résztvevők számára. Nézzük meg néhány példán keresztül, hogy milyen félreértésekhez vezethet a fogalmak eltérő értelmezése.

Egy rossz műszaki állapotba került vályogház lebontása és „ugyanolyan” formában történő felépítése esetén az „ugyanolyan” épület mintegy 60-80 cm magas lábazatot kap, az épület tömege ennyivel megnövekszik, tehát nem tekinthető ugyanolyannak, mint az eredeti (vagyis korábban itt állott) épület (1. kép). Egy tetőszerkezet elbontása vagy régebben elpusztult tető visszaállítása esetén is aligha lesz pontosan azonos a két tető geometriája. A mindennapi gyakorlatban számtalanszor előforduló ablakcserék esetén pedig az „ugyanolyan” ablak a legritkább esetekben egyezik meg méretében, színében, tok- és szárnyprofiljainak kialakításában, a nyitási irányában és módjában a korábbival (2. kép). A szintén „ugyanolyan” módon helyreállított falfelületeken is sokszor találkozunk vakolat helyett gipszkartonnal vagy a külsőben polisztirollapokra felhordott vékonyvakolattal, ami nyilvánvalóan sem fizikai tulajdonságait, sem megjelenését tekintve nem ugyanolyan, mint a hagyományos vakolat.

tion. Theoretical reconstruction can depict the former, presumed state of a building without any construction activity, in the form of a drawing, scale model, computer model, or even a life-sized hologram, while practical reconstruction means the construction of a building or parts of it using civil engineering methods.

Original: we tend to use the word numbers of times without analysing its real content. The phrase “original” or “original state” cannot be construed in the case of a constantly altered historic building, which was rebuilt several times during the centuries. But if we still want to use this term, it can be applied to refer to a state prior to rehabilitation and can be interpreted only if the historic building was built in one phase and no subsequent alterations were made to it, or if among the several construction periods only one stands out historically, architecturally, or from any other point of view, which is to be presented and displayed by the intervention.

Beyond the above-listed concepts, there is the need to clarify the difference between historic building conservation and cultural heritage conservation.

Historic building (monument) officially means a historic building, a historic garden, a historic burial ground, or a specific area, respectively the remains thereof or an ensemble or system of the above, listed and protected by law, which is of national importance in the country, for the Hungarian nation or for the sense of identity of any other community alongside with their historical, artistic, scientific, and technical relic parts, components, and built-in furnishing items (2001. évi LXIV. törvény 7. § 15, 17).

On the other hand, cultural heritage implies a wider content. Over and above the foregoing, it also contains the artefacts of archaeological heritage and military heritage that are researchable by archaeological methods, the national heritage sites, as well as the cultural assets (2001. évi LXIV. törvény 7. § 11.).

Thus, historic building conservation is only a part of cultural heritage conservation. The preservation, rehabilitation, and conservation of historic buildings and constructions, as well as their utilisation are done based on certain cultural, artistic, and technical criteria, their most important instrument being the effort to preserve the building (parts) in its (their) substance.

Similar – the same – original

■ Either during preliminary design consultations, ongoing implementation, or the handover of the rehabilitated building, the words “similar” or even “the same” are uttered many times during historic building supervisions activities.

Prior to the analysis of the terms from the perspective of historic buildings, it is worth interpreting the expressions from a linguistic point of view.

The demonstrative pronouns “this” – “that” definitely refer to a given object or con-

cept; in the context of comparison between two objects, “the same as this” – “the same as that”, they emphasise that the two objects are similar in substance, so we basically speak about one single object or concept. Referring to a building, historic building, or to historical values, this means that the given historical value is materially preserved and kept as part of the building.

The term “similar” on the other hand can be interpreted more widely, expressing a similarity between two objects based on certain criteria. From the point of view of historic building conservation, the two objects are the same building in the state prior to and after the rehabilitation. The various criteria arising during the interpretation of the word “similar”, as well as the different subsequent interpretations of the word can give rise to many misunderstandings, even generating conflicts among owners, designers, or contractors and the authorities. In many cases the phrases “the same” or “similar” can mean different things for those involved in the process. Let us see

Abban az esetben, ha az újrakészített épületelem meg is felel az „ugyanolyan” kifejezés építészeti és műszaki értelmezésének, még akkor sem tud megfelelni a műemléki szempontból rendkívül fontos „ugyanaz” fogalmának, hiszen régiségértéke elveszett.

A magyarországi szabályozásban a több évtizedes gyakorlatot követve és nevesítve szerepel, hogy a műemléket fizikai valójában kell megőrizni. A legutóbbi évek jogszabályai annyit finomítanak a meghatározáson, hogy a fizikai valójában való megőrzést a műemléki értékleltárban szereplő épületelemekre kell vonatkoztatni. A jogszabályok tehát egyértelműen foglalnak állást a műemléki érték anyagában való megőrzése és felújítása, illetve az épületelem cseréje, kópia gyártása közötti kérdésben. Kérdés ugyanakkor, hogy az anyagában való megőrzés milyen mélységig értelmezhető. A korábbi meghatározás (megőrzendő a műemlék minden alkotórészével és tartozékával együtt) kifejezés helyett a megőrzési kötelezettség értékleltárban szereplő elemekre vonatkoztatása mindenképpen segítséget, kapaszkodót jelent, ugyanakkor rendkívüli felelősséget ró az értékleltárak készítőire. A műemléki értékleltárba vett épület esetében megőrzendő-e az összes fal, összes földem, összes boltozat, a teljes tetőszerkezet a héjalással együtt, az összes vakolat, összes nyílászáró, összes burkolat? A műemlék hajópadló esetében megőrzendő-e a párnafák és a padlót rögzítő szögek is? Egy műemléki értékű ablak megőrzése esetén megőrzendő-e a tok és a

■ **3. kép:** Megőrzendő épületalkatrészek © VEÖREŐS András
■ **Photo 3.** Building components that need to be preserved © András VEÖREŐS

■ **4. kép:** Tönkremt épületelemek
© VEÖREŐS András
■ **Photo 4.** Degraded building elements
© András VEÖREŐS

szárnyprofil, valamint a pántok, kilincsek, rögzítők mellett az üvegezés, a festérsztrétegek és kilincset rögzítő csavar is, vagy ezek esetében már lehet kompromisszumot kötni? (3. kép) A műemléki értékleltárak a legkritkább esetben nyújtanak ilyen mélységig információt az egyes épületelekekről – de sok esetben a nyilvánvalóan műemléki értéket hordozó fő tartószerkezetek (falak, földémekek, boltozatok, fedélszék) sincsenek nevesítve!

A műemlékvédelmi tevékenységen belül rendszeres konfliktushelyzetet generáló, alapvető probléma, hogy a műemléki értékleltárban szereplő, fizikai valójában megőrzendő szerkezet műszaki értelemben tönkrement; ezért anyagában való megőrzése, felújítása csak rendkívüli áldozatok, túlzott anyagi források és munka ráfordítása árán valósítható meg. (4. kép) Ugyanakkor azt tapasztaljuk a világban, hogy a társadalom több ezer éve – mintegy százötven éve intézményes keretek között – komoly szellemi és fizikai munkát, anyagi erőket, energiát áldoz arra, hogy anyagában tönkrement épületeket (épületalkatrészeket) újítsa fel és őrizzen meg. Ezt a materiális szempontból teljességgel észszerűtlen tevékenységet a társadalom érzelmi oldala, az ember test-lélek-szellem egysége legitimálja. Kijelenthetjük, hogy az ember érzelmi oldala nélkül nem létezne műemlékvédelem. Ez az érzelmi háttér olyan erős, hogy időnként teljesen elpusztult épületek újbóli felépítéséhez vezet.

some examples of misunderstandings that the differing interpretations of the phrases can lead to.

In the case of an adobe house in a poor condition that was demolished and then rebuilt in the “same” form, the “similar” building was given a 60-80 cm tall plinth, the volume of the building being increased by it, so it cannot be considered similar to the original building (i.e. the one that was formerly erected here) (Photo 1). A demolished roof structure or a formerly ruined and rebuilt roof would hardly have the exact same geometry after reconstruction. In the case of window replacements frequently occurring in everyday practice, the “similar” window would rarely range with the former window in size, colour, and shape of frame or sash, opening direction or manner (Photo 2). We encounter many times plasterboard instead of plaster or thin plastering on polystyrene insulation boards on walls conserved in a “similar” manner, which is obviously not similar to the original, traditional plaster, either from the point of view of its physical properties or its appearance.

Even if the reconstructed building element complies with the architectural and technical interpretation of “similar”, it still cannot be compliant with the term “similar” that is outstandingly important from the point of view of historic historic buildings, as it has lost its historical value.

Based on several decades of practice, the Hungarian regulations specifically set forth that the historic buildings must be preserved in their physical essence. The regulations of the past years refined the definition by stating that the preservation

in a physical essence must refer to the building elements listed in the inventory of historical values. Thus, the regulations clearly take a stand on the dichotomy between the material preservation and renovation of historical values and the copying and replacement of the building elements. A further question is to what extent the material preservation can be interpreted. Instead of the earlier definition (the historic building is to be preserved alongside with all its parts and components), the obligation of preserving the elements in the inventory of historical values is doubtlessly an aid, a clinging point, but at the same time it casts considerable responsibility on inventory drafters. In the case of buildings for which the inventory of values is drafted, should all the walls, slabs, vaults, the entire roof structure with the tiling, all the plastering, all the doors and windows and all the casings be preserved? In the case of wooden strip floors should the sleepers and the floor nails be kept? In the case of historic windows, should the frame and the sash be kept, as well as the hinges, knobs, fixings, the glazing, the layers of paint and the nails of the knobs, or does one already have room for compromise here? (Photo 3) The inventory of historical values rarely offers such detailed information on the given building elements, however in many cases, the main load-bearing structures (walls, slabs, vaults and roof structures) are not specified either!

A basic problem that usually generates conflict within historic building conservation activities is that the structure listed in the inventory of historical values to be preserved in essence has already been ruined from a technical point of view, and that is why its material preservation, rehabilitation can be achieved only through extraordinary sacrifices, substantial financial effort and work. (Photo 4) Furthermore, we can see all around the world that society has sacrificed serious intellectual and physical work, financial resources, and energy for several thousands of years, and institutionally for 150 years, to renovate and preserve materially ruined buildings (or parts of buildings). This materially completely unreasonable activity is legitimised by the emotional part of society, the individual's body-soul-spirit oneness. We can boldly state that there would be no historic building conservation without the individual's emotional approach. This emotional background is so strong that on occasions it leads to the reconstruction of completely ruined buildings.

The concept of virtuality

■ Let us return to the concept of virtuality. According to the dictionary, the word means: seeming, non-genuine, potentially existing. Can the concept of virtuality be interpreted in historic building conservation? At first sight, the answer is clearly: no. But if instead of historic building we used the often mentioned heritage and instead of historic building conservation we used

A virtualitás fogalma

■ Térjünk vissza a virtualitás fogalmához. A szó jelentése az értelmező szótár szerint: látszólagos, nem valódi, lehetőségként létező. Értelmezhető-e a virtualitás fogalma a műemlékvédelemben? A válasz első pillanatban úgy tűnik, hogy egyértelműen: nem. Ha azonban a műemlék helyett az egyre gyakrabban emlegetett örökség, a műemlékvédelem helyett pedig az örökségvédelem kifejezéseket használjuk, akkor a virtuális megőrzés valódi lehetőségként jelenik meg.

A virtualitás fogalma a mindennapi gyakorlatban a számítógépek elterjedésével párhuzamosan vált közismertté. A számítógépen megírt könyvek, tervek, előadások anyagukban nem léteznek (hacsak a memóriában keringő elektronokat nem tekintjük ebben az értelemben valós anyagnak), mégis remekül használhatók a hétköznapokban, szinte tökéletesen ki tudják váltani az anyagukban létező, hasonló szellemi tartalmat hordozó tárgyakat. Ugyanez mondható el a hangokkal kapcsolatban is, képesek vagyunk mesterségesen hangokat előállítani olyan módon, hogy a hang valódi forrása nincs jelen a környezetben.

Vannak ugyanakkor olyan helyzetek, ahol ez a fajta megközelítés nem alkalmazható. Egy pohár virtuális vízzel szomjat oltani, egy tányér virtuális bablevessel jóllakni nem lehet, egy vödör virtuális szénnel nem lehet befűteni, virtuális benzinnel nem megy az autó. Társasjátékot már lehet virtuális világban, materiálisan megfogható anyagok, sőt társak (!) nélkül játszani, de a virtuális sporttevékenység még semmiképpen sem járul hozzá az egészséges életmódhoz (bár tenispálya és teniszlabda nélkül már lehet a teniszhez hasonló mozgássorozatot végezni otthon a szobában, a képernyő előtt ugrabugrálva...)

Azt mondhatjuk, hogy a körülöttünk levő világ érzékelése során a látással és hallással érzékelhető dolgokat lehet virtuális elemekkel helyettesíteni, de a többi érzékszervünk által befogadott ingerek (szaglás, ízlelés, tapintás) észlelése egyelőre valóságban jelen levő anyaghoz kötött.

Tekintettel arra, hogy az építészeti tér érzékelésében a látáson kívül a többi érzékszervünk is részt vesz, a terek virtuális felidézése csak szűk korlátok között működik, nagy tapasztalat és képzelőerő kell ahhoz, hogy műszaki rajzok, fényképek vagy akár modellek alapján a valódi tér hangulatát át tudjuk érezni.

Virtualitás a műemlékvédelemben

■ Ahogy korábban említettük, a virtuális szó jelentése látszólagos, nem valódi, lehetőségként létező. Eszerint tartalmában tökéletesen ellentétes azzal a törekvéssel, hogy a műemlékeket anyagi valójukban őrizzük meg. Ugyanakkor az épületek műszaki helyreállítása során az esetek nagy részében azt látjuk a mindennapi gyakorlatban, hogy a tönkrement, „eredeti” épületelemeket, alkatrészeket azokhoz fizikai tulajdonságaikat (laikus szemmel elsősorban látványukat) tekintve többé-kevésbé hasonló szerkezetekkel pótoljuk. A felújítást követően tehát az épület(rész) látszólagosan megfelel a korábbi állapotnak, vagyis az anyagban való megőrzés helyett virtuális helyreállítás történik.

Van azonban a műemlékvédelemnek egy területe, ahol a virtualitás lehetőségként létező fogalomként való értelmezése nagyon jól használható: ez az elvi rekonstrukciók köre. Az elvi vagy elméleti rekonstrukció már nevében is magában hordozza azt a fajta bizonytalanságot, amit egy elpusztult, hiányosan ismert épület egykori képéről alkotni tudunk.

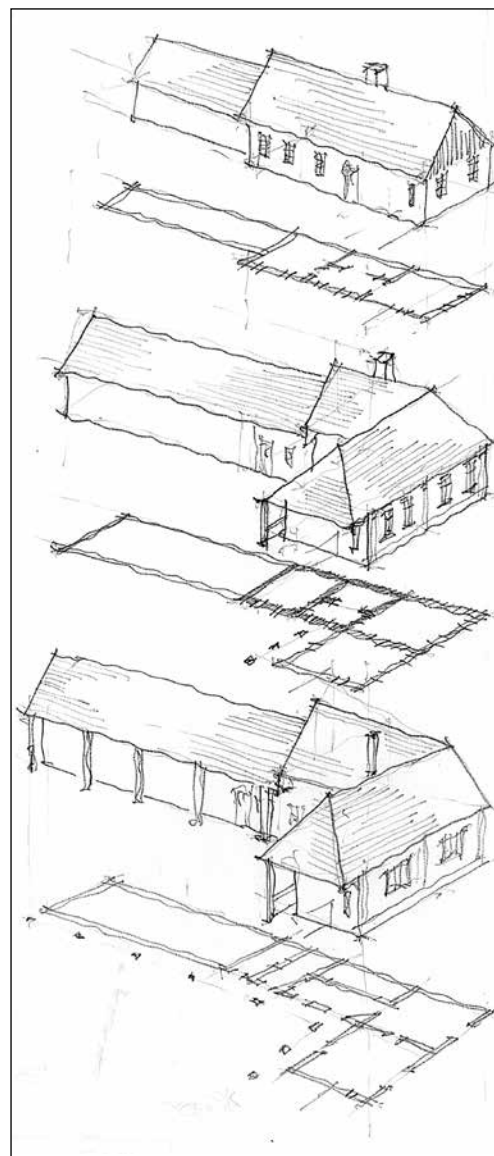
Az elvi rekonstrukció lehetőséget ad arra, hogy egy épület már nem létező állapotát bemutassuk, akár több változatban: a bizonytalan ténye-

zők többféle módon való helyettesítésével vagy egy épület időben eltérő állapotainak megkülönböztetésével. (1. ábra)

Az épület történetével foglalkozó kutató vagy tervező fejében megszülető elvi rekonstrukció bemutathatóságára ma már számos lehetőség kínálkozik: a klasszikus, kézzel rajzolt műszaki rajzi vagy axonometrikus ábrázolásoktól vagy térbeli makettektől a számítógépes technikának köszönhetően a valósághű, fényképszerű, álló- vagy mozgóképben bemutatott virtuális modelleken keresztül a térbe vetített hologramig terjed a skála. Az elvi rekonstrukció célja alapvetően kétféle lehet: egyrészt szolgálhat a kutató, illetve a szakma számára, vagyis készülhet tudományos céllal; másrészt célozhatja a műemlék múltja iránt érdeklődő laikus közönség tájékoztatását. (5. kép) A tudomány számára készülő elvi rekonstrukció készítője nyilvánvalóan bemutatja a további kutatások során tisztázandó bizonytalanságokat, az újabb kutatási eredmények pontosíthatják az épület korábbi állapotáról alkotott képünket. A nagyközönség számára készülő elvi rekonstrukció esetében azonban különösen fontos ezen bizonytalanságok hangsúlyozása, egyrészt az egy időállapoton belüli különböző formai lehetőségek egyenkénti bemutatásával, másrészt a különböző időállapotok egymás melletti ábrázolásával. A bizonytalanságot elhallgató elvi rekonstrukció szükségszerűen félretájékoztatáshoz vezet, ami azonban már etikai kérdéseket vet fel. Tulajdonképpen ez a gondolat alapozza meg a műemlékvédelemben alapvető fontosságú, a szakmai irányelveket lefektető kartákban is hangsúlyozott hitelesség fogalmát.⁵

Láttuk, hogy az elméleti rekonstrukció készítése során milyen problémák merülhetnek fel. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy az elvi rekonstrukció előállítási költsége csekély, és elvben korlátlan számú változat hozható létre viszonylag olcsón, illetve az ismereteink bővülése esetén a változtatás is viszonylag egyszerű.

Ezzel szemben a valódi rekonstrukció (többnyire) az elpusztult épület(rész) eredeti helyén, annak esetlegesen meglévő maradványait felhasználva, építőipari módszerekkel megépített épület. Ebben az esetben

■ 1. ábra: Nagycenki (Győr-Moson-Sopron megye) parasztház különböző időállapotokat mutató elvi rekonstrukciója © VEÖREŐS András

■ Figure 1. The theoretical reconstruction of a peasant house in Nagycenk (Győr-Moson-Sopron Co.) showing different states in time © András VEÖREŐS

■ 5. kép: Carnuntum (Niederösterreich), Heidentor, elvi rekonstrukció © VEÖREŐS András

■ Photo 5. Carnuntum (Niederösterreich), Heidentor, theoretical reconstruction © András VEÖREŐS

heritage conservation, then virtual conservation appears to be a true possibility.

The concept of virtuality has become widely known in everyday practice alongside with the spread of computers. The books, designs and lectures written on the computer do not exist in a material sense (unless we consider the electrons flowing in the memory as real matter in this context), but still they can successfully be used in our everyday activities, being almost perfectly able to replace the material objects bearing the very same content. The same can be stated about sounds, as we are able to artificially create sounds, even if the true source of the sound does not exist in the environment.

At the same time, there are cases in which this kind of approach is not applicable. One cannot quench one's thirst with

⁵ Narai dokumentum a hitelességről, 1994. A dokumentum szövegét közli a *Karták könyve* (ROMÁN 2002, 41–42).

a glass of virtual water, neither can one eat one's fill with a plate of virtual bean soup or make a fire with a bucketful of virtual coal, neither does the car work with virtual fuel. One can already play board games in the virtual world without substantially palpable materials or even peers, but virtual sports do not contribute in any way to a healthy lifestyle (although one can perform tennis-like movements without a tennis court and a ball, jumping around the house in front of a screen...)

We can say that in perceiving our environment we can replace the things perceivable by sight and hearing with virtual elements, but the perception of other stimuli acquired by the rest of the sensory organs (smell, taste, tactile) still require an existing matter.

Given that not only sight, but also the other sensory organs are involved in the perception of architectural space, the virtual visualisation of spaces works only within narrow boundaries, one needing much experience and imagination to perceive the atmosphere of a real space based on technical drawings, photos, or even models.

Virtuality in historic building conservation

■ As mentioned earlier, the word virtual means seeming, non-genuine, potentially existing. Thus, it is the complete opposite in meaning with the aspiration to materially preserve historic buildings. Furthermore, during the technical conservation of buildings, we mostly see in everyday practice that the damaged, "original" parts and components are replaced with structures that feature more or less similar physical properties (or similar mostly in appearance for the lay). Thus, after rehabilitation, the building (or its parts) is apparently similar to the earlier state, so instead of a material conservation a virtual conservation took place.

However, there is an area of historic building conservation, in which the interpretation of virtuality as a possibly existing concept can truly be used, and this is the field of theoretical reconstructions. The name of reconstruction in principle or in theory already bears that kind of uncertainty, which characterises the impression that we can create from an old image of a destroyed, insufficiently known building.

Theoretical reconstruction gives us the possibility to present the no longer existing state of a building, even several versions of it by replacing the uncertain elements in several ways, or by differentiating among the several states of a building in different ages. (Figure 1)

Today, the researcher or designer dealing with the history of the building has several possibilities of presenting and displaying the theoretical reconstruction springing into existence in his/her head: it ranges from the classic representations through hand-drawn technical and axonometric depictions or scale-models, through realistic, photo-like virtual models presented as

■ **6. kép:** Szombathely, Iseum. Valódi rekonstrukció: a) HAJNÓCZY Gyula (1963) és b) MEZŐS Tamás (2010) elképzelései alapján © VEÖREŐS András

■ **Photo 6.** Szombathely, Iseum. Practical reconstruction based on the ideas of: a) Gyula HAJNÓCZY (1963) and b) Tamás MEZŐS (2010) © András VEÖREŐS

nyilvánvalóan csupán egyetlenegy változat készülhet, vagy legalábbis néhány évtized elteltével nyílik ismét lehetőség a megépült épület újrarendezésére, a kutatások során pontosodott ismereteink szerinti bemutatásra. Különböző időállapotok megjelenítése értelemszerűen nem lehetséges. (6. kép)

A meglévő épület kiegészítése, a hiányzó történeti részek léptéke a legkisebb épületelemektől (kémény, ajtó, ablak, tagozat, korlát, padló- vagy falburkolat stb.) a nagyobb épületrészekben keresztül a teljes épületig terjedhet. Minél kisebb épületrészt pótolunk, értelemszerűen annál kevesebb a bizonytalanság, a pontatlanság, amellyel az új épület eltér az „eredeti”-től, azaz a megépíteni szándékozott korábbi állapottól. A formai eltérések mellett természetesen számolnunk kell az építéstechnika időközben bekövetkezett változásaival, valamint a korábbi állapot létrehozásakor és napjainkban rendelkezésre álló építőanyagok közötti különbségekkel. Ezek, kiegészülve a mai szabványok, építési követelmények előírásaival tovább növelik a különbséget az „eredeti” és az új (restaurált, helyreállított, rekonstruált) épület között. Ennek megfelelően belátható, hogy az

■ **7. kép:** „Eredeti” formájára visszaállított műemlék: Brunn, Tugendhat-ház (MIES VAN DER ROHE, 1928)
© VEÖREŐS András

■ **Photo 7.** Historic building restored to its “original” form: Brunn, Tugendhat Villa
(MIES VAN DER ROHE, 1928) © András VEÖREŐS

„ugyanolyan”-nak nevezett épület néhány kivételtől eltekintve⁶ (7. kép) korántsem ugyanolyan a szó szoros értelmében, az „ugyanaz” fogalma pedig egyenesen értelmezhetetlen.

Összefoglalás

■ Végző soron megállapíthatjuk, hogy a helyreállítások során a műemlék épület fizikai értelemben minden esetben eltér a korábitól, azaz egy korábban soha nem volt állapot alakul ki. Ezt pedig méltán nevezhetjük egy új építészeti alkotásnak, amely egy korábbi állapot több-kevesebb *in situ* megmaradt részletét felhasználva, azt kiegészítve jön létre. A kiegészítések készülhetnek az épület egy korábbi időállapotának megfelelő formában (elvben annak megfelelő anyagból és építéstechnikával is), azzal azonos stílusban vagy attól eltérően, egyrészt a korábbi állapottal kapcsolatban rendelkezésre álló ismereteink, másrészt az építési szándék függvényében. Ebben az esetben nem a rekonstrukció és annak hitelessége, illetve az ebből adódó etikai kérdések vetődnek fel, hanem a történeti stílus mint kortárs építészeti nyelvezet alkalmazhatósága.

Mondhatjuk, hogy a műemlékvédelem célja minél több meglévő, értékesnek ítélt épületelem megőrzése, azok élettartamának meghosszabbítása, és ennek érdekében a fizikai állapotuk konzerválása vagy feljavítása. A műemlékvédelmi tevékenység kulcskérdése tehát a műemléki érték felismerése, és a megőrzéséhez való ragaszkodás. Ebben a tevékenységben pedig a látszólagosság, nem valóság nem fogadható el.

Az egykori állapot mint lehetőségként létező felidézése, hangulatának építészeti eszközökkel való visszahozása támogatható, de ebben az esetben a bizonytalanságokat is őszintén be kell mutatni.

Ezzel szemben az épületet nem anyagában megőrzendő műemléknek kell tekinteni, hanem „csupán” a kulturális örökség elemeként értelmezve; a felújítás sokkal jobban elviseli a nagyobb mértékű beavatkozást vagy egy korábbi állapot virtuális, azaz egy korábbi állapothoz hasonló helyreállít-

static or moving pictures designed by computer-aided techniques, to the hologram screened in space. Theoretical reconstruction basically features two purposes: one is for research and the profession, thus being made for scientific purposes; the other targets the lay public interested in the past of the historic building. (Photo 5) The designer of the theoretical reconstruction for scientific purposes obviously represents the uncertainties that need to be further clarified through research, and the new research results can refine the image we have on the earlier state of the building. But in the case of reconstructions designed for the public, it is important to emphasise these uncertainties on the one hand, by presenting the different shape-related variations that could have existed in an age, and on the other by representing side by side the different states in time. The theoretical reconstruction that does not emphasise uncertainties is inevitably misleading, which consequently raises ethical questions. It is actually this idea that substantiates the concept of authenticity that is of utmost importance in historic building conservation, also emphasised by the charters that the professional guidelines are founded upon.⁵

We have seen the problems that arise during theoretical reconstruction. We must also pin down that the costs of theoretical reconstruction design are low and, in theory, one can create an indefinite number of versions relatively cheaply, furthermore, in case our knowledge broadens, the changes can be done quite easily.

On the other hand a real reconstruction is (mostly) a building rebuilt through civil engineering methods on the location of the destroyed building (parts), using its existing remains, if any. In this case, naturally only one version can be created, or at least only several decades later can the reconstructed building be reconsidered to be presented according to the newer, clarified information acquired by research. Implicitly, it is not possible to present different states existing in time. (Photo 6)

The completions to the existing building, the scale of the missing historical parts can range from the smallest elements (chimney, door, window, moulding, railing, flooring or plastering, etc.), through the larger elements, to the entire building. The smaller the part to be completed, implicitly the smaller the uncertainty and inaccuracy by which the new building differs from the “original”, i.e. from the former state intended to be built. Beside the variances in shape, one must also naturally consider the changes that have occurred in construction technologies in time, as well as the differences among the building materials available when the former was built and the materials available today. These, alongside with the provisions of current standards and architectural requirements, further increase the difference between the “original” and the new (conserved, rehabilitated, or

⁶ A világörökség részeként épített brünni Tugendhat-házat a rendelkezésre álló dokumentumok és *in situ* meglévő vagy fellelt maradványok alapján állították vissza az eredeti (!) formájába. A felújításról lásd VEÖREŐS (2014) cikkét.

⁵ Nara Document on Authenticity, 1994. Document published in *Karták könyve* (ROMÁN 2002, 41-42).

reconstructed) building. We can acknowledge thus accordingly that the building called “similar” – with some exceptions⁶ (Photo 7) – is far from being similar in the strict sense of the word, and the notion of “similar” is basically inconstruable.

Conclusions

■ We can ultimately ascertain that following conservation interventions, historic buildings will always differ from the former building in the physical sense, that is to say a new condition is created that has never previously existed. And this can rightly be called a new architectural work, which has come into being using the more or less *in situ* remains of a former building, by complementing it. The completions and additions can take the shape of a formerly existing state of the building (in theory from compliant materials and also construction techniques), in an identical or different style, depending on the knowledge available about the earlier state on the one hand, and the architectural intentions on the other hand. In this case, the issue is not the reconstruction, its authenticity, and the related ethical questions, but rather whether the historic style as a contemporary architectural language can be applied.

We could state that the purpose of historic building conservation is to preserve as many existing construction elements deemed valuable as possible, extending their lifespan, and consequently preserving or upgrading their condition. Thus, the key issue in historic building conservation is identifying a historically valuable element and striving to preserve it. And in this activity, semblance and non-genuineness are unacceptable.

One can support the visualisation of a likely former state, bringing it back through architectural means, but in this case the uncertainties must be featured honestly.

On the other hand, the building cannot be seen as a historic building to be materially preserved, but rather “only” interpreted as an element of cultural heritage; the rehabilitation tolerates better major interventions or the virtual restoration of an earlier state, i.e. the restoration that is similar to an earlier state, as the intention to perfectly restore the building’s chosen earlier state is not a mandatory requirement.

Instead of concepts such as rehabilitation and reconstruction, the process is better depicted by the phrase *further construction*, as it implies the use of the existing remains of the building, as well as the creation of a new one (PAZÁR 2018).

tását, hiszen nem feltétlenül követelmény az épület kiválasztott korábbi állapotának tökéletes visszaállítására való törekvés.

A helyreállítás, újjáépítés, rekonstrukció fogalmak helyett a folyamatot legjobban a *továbbépítés* kifejezés írja le, hiszen ebben benne van a megmaradt korábbi épületrészek felhasználása és az új épület létrehozása is (PAZÁR 2018).

Könyvészet/Bibliography

- *** 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről. [Law No. LXIV of 2001 on the protection of cultural heritage.]
- *** 68/2018. (IV. 9.) Korm. rendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról. [Government Decree No. 68 of 2018 (published on April 9) on the regulations for the protection of cultural heritage.]
- *** *Műemlékvédelem* különszám. 2004. XLVIII.
- *** Velencei Chartáról, hitelességről, rekonstrukcióról. Szécsi Zsolt, Fejérdy Tamás és Román András beszélgetése. 1999. *Műemlékvédelem* XLIII/6.: 353–356.
- ARNÓTH Ádám. 2004. Újra az újjáépítésről. *Műemlékvédelem* XLVIII/5: 303–307.
- ÁGOSTHÁZI László. 2003. *Műemlékvédelem*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- CSÁSZÁR László, ed. 1983a. *A műemlékvédelem Magyarországon*. Képzőművészeti Zsebkönyvtár. Budapest: Képzőművészeti Kiadó.
- CSÁSZÁR László. 1983b. Történetiség és műemlékvédelem. *Műemlékvédelem* XXVII/3: 161–166.
- CSÁSZÁR László. 1990. A műemlékvédelem jövője, a jövő műemlékvédelme. *Műemlékvédelem* XXXIV/4:193–197.
- CSÁSZÁR László. 1999. A műemléki helyreállításról. *Műemlékvédelem* XLIII/2: 63–68.
- ENTZ Géza. 1976. A műemlékvédelem kibontakozása és fejlődése. *Műemlékvédelem* XX/4: 193–194.
- GERŐ László. 1959. *Építészeti műemlékek*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- HARANGI Anna. 2004. „... ami az Athéni és Velencei charta értelmezését, aktualizálását és felülírását jelenti a műemlékvédelemben: az a jelen...”. Interjú Dr. MAROSI Ernő akadémikussal. *Műemlékvédelem* XLVIII/6: 375–378.
- HORLER Miklós. 1990. Gondolatok a Velencei carta 25 éves évfordulóján. *Műemlékvédelem* XXXIV/2: 82–89.
- ICOMOS Deutschland, ICOMOS Luxemburg, ICOMOS Österreich & ICOMOS Schweiz, eds. 2012. *Internationale Grundsätze und Richtlinien der Denkmalpflege*. Stuttgart: Fraunhofer IRB Verlag.
- LŐVEI Pál. 1999. Eredetiség, konzervativizmus, materializmus, visszafordíthatóság. *Műemlékvédelem* XLIII/5: 290–294.
- PAZÁR Béla. 2018. Egy továbbépítés rétegei. *Építés- építészettudomány* 46/3-4, szeptember: 283–289.
- ROMÁN András, ed. 2002. *Karták könyve. Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye*. Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság.
- ROMÁN András. 2004. *487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről*. Budapest: Terc Kiadó.
- SZMYGIN, Boguslaw, ed. 2015. *Conservation Officer’s Handbook. International Standards in Cultural Heritage Protection*. Warsaw: ICOMOS Polska.
- VEÖREÖS András. 2014. Papucsot zsugorfóliából. A brünni Villa Tugendhat felújítása. *Műemlékvédelem* LVIII/3: 218–224.
- ZÁDOR Mihály. 1999. Néhány gondolat a műemlék-helyreállítás hitelességéről. *Műemlékvédelem* XLIII/5: 294–296.

⁶ The Tugendhat Villa in Brno, on the World Heritage List, was restored to its original (!) state based on the available documents and the remains found or discovered in situ. About the rehabilitation, see the article of VEÖREÖS (2014).

■ Eugen VAIDA ■ Ileana BURNICHIOIU¹

The “Ambulance for Monuments” Project (2016-2018)

Proiectul „Ambulanța pentru monumente” (2016-2018)

A „Műemlékmentés” projekt (2016–2018)

■ **Abstract:** *In present-day Romania hundreds of historic buildings that have been neglected or inappropriately exploited for decades remain in critical condition, moving with rapid steps towards collapse. Increasingly more voices in the field claim that the protection of built heritage in Romania needs a new approach, where emergency measures to ensure safety would benefit from an adequate legislative framework, from support and control at all levels, as well as from the involvement of civil society under the guidance of specialists. A means by which some of these could be obtained might be the organisation, with local support, of certain on-site actions for assessments, consultancy, measures to prevent and stop the degradation – activities that have been incorporated into the “Ambulance for Monuments” project.*

■ **Keywords:** built heritage, historic buildings, emergency interventions, civil society, volunteering

■ The degradation of immovable heritage in present-day Romania has several causes, among which the most prevalent in the public discourse is the lack of state financial support for coherent activities with national impact (in education, monitoring, control, prevention, preservation, conservation, and revitalisation), but also the indifference and ignorance of owners, from whom minimal periodic maintenance operations are required. On the other hand, the expect-

■ **Rezumat:** *În România zilelor noastre sute de monumente istorice neglijate sau exploatare impropriu zeci de ani la rând rămân în stare critică, îndreptându-se cu pași rapizi spre colaps. Tot mai multe voci din domeniul susțin că este nevoie și în România de o nouă abordare privind ocrotirea patrimoniului construit, în care măsurile urgente de punere în siguranță să beneficieze de un cadru legislativ adecvat, de sprijin și control la toate nivelurile, de implicarea societății civile sub îndrumarea specialiștilor. Un mijloc prin care se poate obține o parte din aceste lucruri poate fi chiar organizarea cu sprijin local a unor acțiuni în teren, pentru evaluări, consultanță, măsuri de prevenire și stopare a degradărilor – activități care au intrat în proiectul „Ambulanța pentru Monumente”.*

■ **Cuvinte cheie:** patrimoniu construit, monumente istorice, intervenție în situații de urgență, societate civilă, voluntariat

■ Degradarea patrimoniului imobil din România zilelor noastre are mai multe cauze, printre cele mai prezente în discursul public fiind lipsa sprijinului financiar din partea statului pentru activități coerente cu impact național (în educație, monitorizare, control, prevenție, conservare, restaurare și revitalizare), dar și indiferența și ignoranța proprietarilor, de la care sunt de așteptat operațiuni de minimă întreținere

■ **Kivonat:** *Napjainkban Romániában elhanyagolt vagy évtizedekig helytelenül használt műemlékek százai maradnak továbbra is kritikus állapotban, illetve haladnak futólépésben az összeomlás felé. Ezért egyre többen hangoztatják a szakmán belül, hogy Romániában is szükség lenne egy olyan új megközelítésre az épített örökség védelmére, amely biztosítaná a sürgős állagmegóvási intézkedések számára megfelelő jogi keretet, támogatást és ellenőrzést minden szinten, illetve a civil társadalom bevonását szakemberek irányítása alatt. Akár egy, a helyi közösség támogatásával megrendezett, a károsodások megelőzését és leállítását megcélzó állagfelmérési, tanácsadási és egyéb intézkedésekre irányuló helyszíni tevékenység megszervezése is hatékony eszközzé válhat mindezek elérésére – olyan tevékenységek ezek, amelyek a „Műemlékmentés” projektben is szerepelnek.*

■ **Kulcsszavak:** épített örökség, műemlék, sürgősségi beavatkozás, civil társadalom, önkéntesség

■ A romániai ingatlanörökség jelenlegi állagromlásáért felelős számos tényező közül a közvéleményben leginkább az állami pénzügyi támogatás hiányát emlegetik országos szintű, összefüggő tevékenységek számára (az oktatás, monitorozás, ellenőrzés, megelőzés, állagmegőrzés, helyreállítás

■ **Photo 1.** The “Ambulance for Monuments” volunteers alongside His Royal Highness The Prince of Wales (Bucharest), 2017 © MONUMENTUM Association

■ **Foto 1.** Voluntari ai „Ambulanței pentru monumente” alături de Alteța Sa Regală Prințul de Wales (București), 2017 © Asociația MONUMENTUM

■ **1. kép:** A „Műemlékmentés” önkéntesei ő királyi felsége, a walesi herceg társaságában (Bukarest), 2017 © MONUMENTUM Egyesület

■ **Photo 2.** Building a timber protection for the Brâncovenesc-style gate from Sâmbăta de Jos (Braşov Co.), 2016 © MONUMENTUM Association

■ **Foto 2.** Realizarea unei protecții din lemn la Poarta brâncovenească din Sâmbăta de Jos (jud. Braşov), 2016 © Asociația MONUMENTUM

■ **2. kép:** Az alsószombatfalvi (Brassó megye) brâncovenes sc stílusú kapu védelmére készített faszkerkezet megépítése, 2016 © MONUMENTUM Egyesület

tations of most owners and administrators of historic buildings are often linked to the National Conservation Programme (NCP)² and the two European funding programmes: the Regional Operational Programme (ROP) and the National Rural Development Programme (NRDP); however, these only cover a small part of the necessities and are not built on clear records, with a priority-based hierarchisation. This is how hundreds of historic buildings that have been neglected or inappropriately exploited for decades remain in critical condition, moving with rapid steps towards collapse. The reduced number of specialists, the disappearance of craftsmen and traditional materials in general, but also a contradictory legislation on the preservation and conservation of historic buildings or the restitution of historic buildings that were confiscated during the Communist Regime, are additional aspects that contribute significantly to the poor general condition of cultural heritage, of which built heritage is the component that is perhaps most exposed to weathering and inadequate interventions. That is why increasingly more voices in the field claim that the protection of built heritage in Romania needs a new approach, where emergency measures to ensure safety would benefit from

periodică. Pe de altă parte, aşteptările majorității proprietarilor și administratorilor de monumente istorice sunt adesea legate de Programul Național de Restaurare (PNR) și cele două programe de finanțare europeană: Programul Operațional Regional (POR) și Programul Național de Dezvoltare Rurală (PNDR), dar acestea acoperă doar o mică parte a necesităților, nu pleacă de la o evidență clară, cu o ierarhizare a priorităților. Așa se face că sute de monumente istorice neglijate sau exploatare impropriu zeci de ani la rând rămân în stare critică, îndreptându-se cu pași rapizi spre colaps. Numărul redus de specialiști, dispariția meșterilor și a materialelor tradiționale în general, dar și o legislație contradictorie privind conservarea și restaurarea monumentelor istorice sau retrocedările de monumente confiscate în timpul regimului comunist, sunt alte aspecte care contribuie semnificativ la starea generală precară a patrimoniului cultural, din care cel construit constituie poate componenta cea mai expusă intemperiilor și intervențiilor neconforme. De aceea, tot mai multe voci din domeniu susțin că este nevoie și în România de o nouă abordare privind ocrotirea patrimoniului construit, în care măsurile urgente

és revitalizáció terén), valamint a minimális, időszakos karbantartási műveletek elvégzésére kötelees tulajdonosok közönyét és tudatlanságát. A műemlék tulajdonosok és kezelők többsége a Nemzeti Restaurálási Programba (NRP)², illetve a két európai finanszírozási programba – a Regionális Operatív Programba (ROP) és a Nemzeti Vidékfejlesztési Programba (NVP), – veti leggyakrabban a reményeit, ezek viszont a szükségleteknek csak kis részét képesek fedezni, illetve nem támaszkodnak egy egyértelmű és prioritások szerint rangsorolt nyilvántartásra. Ennek következtében elhanyagolt vagy évtizedekig helytelenül használt műemlékek százai maradnak továbbra is kritikus állapotban, illetve haladnak futólépésben az összeomlás felé. A szakemberek alacsony száma, a kézművesség kihalása és a hagyományos anyagok eltűnése, ugyanakkor a műemlékek védelmére és helyreállítására, illetve a kommunizmus alatt lefoglalt műemlékek visszaszolgáltatására vonatkozó ellentmondásos jogszabályok is jelentősen hozzájárulnak a kulturális örökség általános sérülékeny állapotához, amelyen belül az épített örökség az, amely talán a leginkább kitett

■ **Photo 3.** The mediaeval church in Gârbova de Sus (Alba Co.) before and after mounting the roof on the chancel, 2017 © Ileana BURNICHIOIU

■ **Foto 3.** Biserica medievală din Gârbova de Sus (jud. Alba) înainte și după montarea acoperișului pe altar, 2017 © Ileana BURNICHIOIU

■ **3. kép:** A felsőorbói középkori templom (Fehér megye), a szentély fölött állított tető megépítése előtt és után, 2017 © Ileana BURNICHIOIU

an adequate legislative framework, from support and control at all levels, as well as from the involvement of civil society under the guidance of specialists. But this new approach needs preparation, strengthening the collaboration between NGOs/foundations, specialists and the authorities, it needs willingness, transparency and increased communication, initiation, exchange of practical experience and theoretical knowledge, as well as successful actions to determine mutual appreciation and to stimulate closer collaboration between specialists and non-specialists. A means by which all these could be obtained might be the organisation, with local support, of certain on-site actions for assessments, consultancy, measures to prevent and stop the degradation – activities that have been incorporated into the “Ambulance for Monuments” project.³

The project was launched in 2016 with the support of His Royal Highness The Prince of Wales, under the coordination of the MONUMENTUM Association⁴ and in partnership with the Pro Patrimonio⁵ and TransylvaNET⁶ Foundations, alongside the ASTRA National Museum Complex and the Sibiu, Mureș, and Brașov County Cultural Directorates. The action was initially funded by the National Cultural Fund Administration (NCFA)⁷ and the Anglo-Romanian Trust for Traditional Architecture (ARTTA)⁸, but it was created in a way that it might be continued, transformed into a fully functional

de punere în siguranță să beneficieze de un cadru legislativ adecvat, de sprijin și control la toate nivelurile, de implicarea societății civile sub îndrumarea specialiștilor. Dar toată această nouă abordare are nevoie de pregătire, de întărirea colaborării dintre ONG-uri/fundații, specialiști și autorități, de voință, transparență și multă comunicare, de inițiere, schimb de experiență practică și cunoaștere teoretică, de acțiuni de succes care să determine aprecierea reciprocă și să stimuleze o colaborare mai strânsă între specialiști și nespecialiști. Un mijloc de remediere parțială, poate fi chiar organizarea cu sprijin local a unor acțiuni în teren, pentru evaluări, consultanță, măsuri de prevenire și stopare a degradărilor – activități care au intrat în proiectul „Ambulanța pentru Monumente”.²

Proiectul a demarat în 2016 cu sprijinul Alteței Sale Regale Prințul de Wales, sub coordonarea Asociației MONUMENTUM³ în parteneriat cu Fundațiile Pro Patrimonio⁴ și TransylvaNET,⁵ alături de Complexul Național Muzeal ASTRA și Direcțiile Județene pentru Cultură Sibiu, Mureș și Brașov. Demersul a fost finanțat inițial prin Administrația Fondului Cultural Național (AFCN)⁶ și Anglo-Romanian Trust for Traditional Architecture (ARTTA)⁷, dar a fost creat în așa fel încât să poată fi continuat, transformat într-un instrument complet funcțional după încheierea proiectului

az időjárás viszontagságainak és a nem megfelelő beavatkozásoknak. Ezért egyre többen hangoztatják a szakmán belül, hogy Romániában is szükség lenne egy olyan új megközelítésre az épített örökség védelmét illetően, amely biztosítaná a sürgős állagmegóvási intézkedések számára megfelelő jogi keretet, támogatást és ellenőrzést minden szinten, illetve a civil társadalom bevonását szakemberek irányítása alatt. Viszont ez az új megközelítés sok mindent igényel: előkészítést, a civil szervezetek/alapítványok, szakemberek és a hatóságok közötti együttműködés megszilárdítását, hajlandóságot, átláthatóságot és rengeteg kommunikációt, kezdeményezést, tapasztalatcserét a gyakorlati és elméleti ismeretek szintjén, olyan sikeres tevékenységeket, amelyek ösztönöznék a kölcsönös elismerést, valamint a szorosabb együttműködést a szakemberek és a laikusok között. Akár egy, a helyi közösség támogatásával megrendezett, a károsodások megelőzését és leállítását célzó állagfelmérési, tanácsadási és egyéb intézkedésekre irányuló helyszíni tevékenység megszervezése is hatékony eszközzé válhat mindezek elérésére – olyan tevékenységek ezek, amelyek a „Műemlékmentés” projektben is szerepelnek.³

A projekt 2016-ban indult ő királyi felsége, a walesi herceg támogatásával, irányítója a MONUMENTUM Egyesület⁴ a Pro Patrimonio⁵

tool after the end of the NCFA project, it might be multiplied at regional or county level, and, why not, exported to other countries with similar problems. To this end, it was designed to operate with its own specialised vehicle, based on volunteering by specialists and non-specialists, with materials and equipment obtained via donations specific for each objective from local authorities, owners of historic buildings, companies, NGOs, foundations, private donors from within or outside the communities in the territorial area of the historic buildings concerned.⁹

The project was originally designed with the following objectives:

- 1) on-site activities for assessment, research, and emergency intervention on historic buildings (with a focus on the prevention of critical situations);
- 2) activities aiming at professional training and encouraging volunteering in the field of cultural heritage preservation, especially (but not exclusively) among young people at the start of their studies in the fields of architecture, preservation and conservation, archaeology, construction, history, art history, and cultural tourism; at the same time encouraging the collaboration between specialists and non-specialists in favour of initiating human resources (insufficient at this time) in the field of the preservation and sustainable valorisation of cultural heritage;
- 3) involving communities in assuming cultural heritage as a mark of local identity;
- 4) revitalising crafts and mobilising local human and material resources (including the use of traditional materials);
- 5) encouraging donations and the responsible involvement of civil society in various other forms, in favour of the protection of cultural heritage.

The project necessarily involves collaborations with specialists certified by the Ministry of Culture, so that the aspects related to consultancy regarding the particular issues of each historic building, as well as to

AFCN, multiplicat la nivel zonal sau județean și – de ce nu – exportat în alte țări cu probleme similare. În acest scop, a fost gândit să funcționeze cu o autospecială proprie, pe bază de voluntariat din partea specialiștilor și nespecialiștilor, cu materiale și echipamente obținute din donații punctuale, pe fiecare obiectiv, de la autorități locale, proprietari de monumente, companii, ONG-uri, fundații, donatori privați din interiorul și exteriorul comunităților aflate în aria teritorială a monumentelor vizate.⁸

Proiectul a fost conceput inițial cu următoarele obiective:

- 1) activități în teren pentru evaluare, cercetare și intervenție în situații de urgență la monumente istorice (cu accent pe prevenirea unor situații critice);
- 2) activități de formare profesională și de stimulare a voluntariatului în domeniul conservării patrimoniului cultural, în special (dar nu exclusiv) în rândul tinerilor care încep studii în domeniile Arhitectură, Conservare și Restaurare, Arheologie, Construcții, Istorie, Istoria Artei, Turism cultural; totodată, stimularea colaborării dintre specialiști și nespecialiști în beneficiul inițierii resursei umane (insuficientă în acest moment) în domeniul conservării și valorificării durabile a patrimoniului cultural;
- 3) implicarea comunităților în asumarea moștenirii culturale ca marcă a identității locale;
- 4) revitalizarea meșteșugurilor și mobilizarea resurselor umane și materiale locale (inclusiv cu utilizarea materialelor tradiționale);
- 5) stimularea actelor de donație și implicarea responsabilă a societății civile, sub diferite alte forme, în favoarea ocrotirii patrimoniului cultural.

Proiectul presupune obligatoriu colaborări cu specialiști atestați de Ministerul Culturii, așa încât aspectele legate de consultanță în problemele particulare ale fiecărui monument, legate de respectarea norme-

și TransylvaNET⁶ alapítványok együttműködésével, valamint az ASTRA Nemzeti Múzeum-Együttessel és a Szeben, Maros, illetve Brassó Megyei Kulturális Igazgatósággal együtt. A kezdeményezést eredetileg a Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága (NKAI)⁷ és az Angol–Román Hagyományos Építészeti Alapítvány (ARTTA)⁸ finanszírozta, de a projekt koncepciója magában foglalta azt is, hogy az NKAI által adott támogatás befejeztével is lehessen folytatni, hogy át lehessen alakítani egy teljes mértékben működőképes eszközzé, hogy meg lehessen ismétetni területi vagy megyei szinten, és – miért ne – hogy ki lehessen vinni más, hasonló problémákkal küszködő országokba is. Ezért úgy tervezték, hogy egy saját, erre a célra kialakított járművel működjön, szakemberek és laikusok által biztosított önkéntességi alapon, olyan anyagokkal és felszerelésekkel, amelyeket egyedi adományok biztosítanak minden beavatkozási célpont esetén, és amely adományok a helyi hatóságoktól, műemléktulajdonosoktól, cégektől, civil szervezetektől, alapítványoktól, valamint az érintett műemlékek területén élő közösségekhez tartozó vagy egyéb magánadományozóktól származnak.⁹

A projekt eredetileg a következő célokat követte:

- 1) a műemlékek állagfelmérésére, kutatására, valamint sürgősségi beavatkozásokra irányuló helyszíni tevékenységek (a kritikus helyzetek megelőzésére összpontosítva);
- 2) szakképzési és az önkéntességet ösztönző tevékenységek a kulturális örökség terén, különösen (de nem kizárólag) olyan fiatalok körében, akik az építészet, konzerválás és restaurálás, régészet, építőipar, történelem, művészettörténet, valamint a kulturális turizmus terén végzik tanulmányaikat; ugyanakkor a szakemberek és laikusok közötti együttműködés támogatása (a pillanatnyilag elégtelen) humán erőforrások előteremté-

respecting the norms applicable in the field and related to bureaucracy do not constitute impediments to the rapid preparation of the documentation for the planning permission and to the rescue of a historic building that has reached a highly critical state, in which irreparable damage or accidents may occur. At the same time, for the preliminary assessments and documentation required by the relevant legislation (architectural surveys, historical and art history studies, biological studies, technical expertise, etc.) and for the direct involvement of young people in practical activities of monitoring, research and intervention, partnerships were established with universities that have study programmes in the field of heritage: the Politecnica University of Timișoara, the “1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia (Department of History, Archaeology and Museology), and the “Lucian Blaga” University of Sibiu. In addition, for the purpose of promoting traditional materials and techniques, as well as for the valorisation and transferral of crafts to the new generations, the involvement of local craftsmen was also foreseen. In service of especially this latter goal, a collaboration was set up with the RURAL Working Group of the Romanian Order of Architects (ROA)¹⁰, which in 2017 launched a large-scale project funded through the so-called architectural revenue stamp: “Mapping Traditional and Emerging Construction-related Professions and Derivative Products in Romania”, which began compiling the repertoire of traditional and emerging crafts in the field of construction and their derived products, including them on a map available online.

Establishing the list of historic buildings for emergency interventions is made at the beginning of the year or along the way, based on the state of preservation of the buildings, on the resources available and the signals transmitted from local communities and authorities, on the historic and artistic value of the endangered components, on the involvement of specialists, on the difficulties raised by the on-site intervention, and on

lor domeniului și de birocrație să nu constituie impedimente pentru rapida realizare a documentației de avizare și salvarea unui monument ajuns într-o stare critică în care pot apărea degradări iremediabile sau accidente. Totodată, pentru evaluări și documentații prealabile cerute de legislația în domeniu (relevee de arhitectură, studii istorice și de istoria artei, studii biologice, expertize tehnice etc.) și pentru implicarea directă a tinerilor în activități practice de monitorizare, cercetare și intervenție, au fost încheiate parteneriate cu universități care desfășoară programe de studii în domeniul patrimoniului: Universitatea Politehnică din Timișoara, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia (Departamentul de Istorie, Arheologie și Muzeologie) și Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu. De asemenea, atât în scopul promovării materialelor și tehnicilor tradiționale, cât și pentru valorificarea și transmiterea meșteșugurilor noilor generații a fost prevăzută și implicarea meșterilor locali. În acest din urmă scop, mai ales, se colaborează cu Grupul de lucru RURAL al Ordinului Arhitecților din România (OAR), care a demarat în 2017 un amplu proiect finanțat din Timbrul de Arhitectură: „Cartarea meseriilor tradiționale și emergente și a produselor derivate în domeniul construcțiilor din România”, prin care s-a început repertorierea meseriilor tradiționale și emergente din domeniul construcțiilor și a produselor lor derivate, cu includerea lor într-o hartă disponibilă online.

Stabilirea listei monumentelor asupra cărora să se intervină de urgență se face la început de an sau pe parcurs, în funcție de starea de conservare a monumentelor, de resursele aflate la dispoziție și de semnalele transmise dinspre comunități și autorități locale, de valoarea istorică și artistică a componentelor ajunse în pericol, de implicarea specialiștilor, de dificultățile ridicate de intervenția în teren și de necesitatea de a calibra lucrările la posibilitățile de mobilizare a asociației la un moment dat. În general, lucrările de

sere a culturaleis örökség megőrzése és fenntartható használata érdekében;

- 3) a közösségek ösztönzése a kulturális örökség felvállalására a helyi identitás védjegyeként;
- 4) a kézművesség újjáélesztése és a helyi humán, illetve anyagi erőforrások mozgósítása (beleértve a hagyományos anyagok használatát);
- 5) az adományozás ösztönzése, valamint a civil társadalom felelősségteljes bevonása egyéb formákban, az örökség védelmének érdekében.

A projekt szükségszerűen feltételezi a Kulturális Minisztérium által elismert műemléki szakértőkkel való együttműködést annak érdekében, hogy az egyes műemlékek konkrét problémát érintő tanácsadással, a szakterületre vonatkozó normatívák tiszteletben tartásával és a bürokráciával kapcsolatos akadályok ne hátráltassák a jóváhagyási dokumentáció gyors összeállítását, valamint az olyan kritikus állapotba került műemlékek megmentését, amelyek helyrehozhatatlanul károsulhatnak, vagy akár baleset is előidézhetnek. Ugyanakkor, a szakterületre vonatkozó jogszabályok által előírt előzetes állagfelméréshez és dokumentációhoz (építészeti felmérések, történeti és művészettörténeti, biológiai tanulmányok, tartó szerkezeti szakvélemény stb.), valamint a fiataloknak a monitorozás, kutatás és beavatkozás gyakorlati tevékenységeiben való közvetlen részvételéhez olyan egyetemekkel kötött az egyesület partneri szerződést, amelyek az örökség területén is folytatnak tanulmányi programokat: a temesvári Műszaki Egyetem, a gyulafehérvári „1918. december 1.” Egyetem (Történelem, Régészet és Muzeológia Tanszék), valamint a nagyszombeni Lucian Blaga Egyetem. Továbbá, egyrészt a hagyományos anyagok és technikák népszerűsítése, másrészt a kézművesség megbecsülése és átörökítése céljából a helyi kézművesek bevonása is szükségessé vált. Kivált ez utóbbi cél érdekében jött létre a Romániai Építészakamara¹⁰ VIDÉKI munka-

■ **Photo 4.** The timber church in Vălari (Hunedoara Co.) before and after the intervention, 2018 © MONUMENTUM Association, Ileana BURNICHIOIU
 ■ **Foto 4.** Biserica de lemn din Vălari (jud. Hunedoara) înainte și după intervenție, 2018 © Asociația MONUMENTUM, Ileana BURNICHIOIU
 ■ **4. kép:** A vâlári fatemplom (Hunyad megye) a beavatkozás előtt és után, 2018 © MONUMENTUM Egyesület, Ileana BURNICHIOIU

the necessity to calibrate the works to the possibilities of mobilising the association at a given point. Generally speaking, the intervention works refer to the completion or consolidation of damaged structural elements of roof structures, the cleaning of downpipes, the cleaning and re-functioning of drains, the temporary propping of roofs and walls, the protection of the construction with temporary membranes sealing the roof covering, or the partial or total reconstruction of the roofing. Depending on the complexity, work groups are formed with certified specialists (historian, technical expert, biologist, art historian, etc.). If the impending disappearance of any fragment of plaster, painting, or stone (usually on the exterior) is also ascertained, the forming of another group, with an art historian and painting or sculpture conservators is also decided upon for the urgent elaboration of the specific documentation for such consolidations.

The “Ambulance for Monuments” has so far acted in the counties of Sibiu, Alba, Mureș, Brașov, Caraș-Severin, Timiș (for the latter two counties in cooperation with the Association for Active Heritage – PACT¹¹ – Timișoara, in 2018), Hunedoara, Sălaj, and Maramureș, to ensure the safety of the following category A and B historic buildings included in the List of Historic Buildings:

- St. Nicholas’ Orthodox Church in Gherdeal (Sibiu Co.), 18th century;

intervenție se referă la completarea sau consolidarea elementelor structurale deteriorate ale șarpantelor, la curățarea burlanelor, curățarea și refuncționalizarea drenajelor, sprijinirea provizorie a acoperișurilor și a zidurilor, protejarea construcției cu membrane provizorii de etanșeizare a învelitorii sau refacerea parțială sau totală a învelitorilor. În funcție de complexitate, se formează grupuri de lucru cu specialiști atestați (istoric, expert tehnic, biolog, istoric de artă etc.). Dacă se constată și iminenta dispariție a vreunui fragment de tencuială, pictură sau piatră (de regulă la exterior), se decide formarea altui grup, cu istoric de artă și restauratori de pictură sau sculptură pentru elaborarea de urgență a documentației specifice pentru astfel de consolidări.

„Ambulanța pentru Monumente” a acționat astfel până acum în județele Sibiu, Alba, Mureș, Brașov, Caraș-Severin, Timiș (în cele din urmă două județe în colaborare cu Asociația pentru Patrimoniu Activ – PACT – Timișoara, din 2018), Hunedoara, Sălaj și Maramureș pentru punerea în siguranță a următoarelor monumente din categoriile A și B din Lista Monumentelor Istorice:

- Biserica ortodoxă „Sf. Nicolae” din Gherdeal (jud. Sibiu), sec. XVIII;
- Biserica evanghelică din Velț (jud. Sibiu), sec. XIII, XVI, XVIII;
- Halta din Șaeș (jud. Mureș), sec. XIX;

csoportjával való együttműködés, amely csoport 2017-ben indított el egy átfogó, az ún. építészeti illeték-bélyeg bevételeiből finanszírozott projektet: „A romániai hagyományos és kibontakozó szakmák, valamint az építőiparhoz kapcsolódó termékek feltérképezése”, amely által beindult az építőiparral kapcsolatos hagyományos és újonnan kibontakozó mesterségek, valamint az azokhoz kapcsolódó termékek felleltározása és egy erre vonatkozó online térkép elkészítése.

A sürgősségi beavatkozásokat igénylő műemlékek jegyzékének összeállítására az év elején vagy időközben kerül sor, a műemlékek állapotának, a rendelkezésre álló erőforrások és a helyi közösségek, valamint hatóságok által továbbított jelzések, a veszélyeztetett tartozékok, elemek történeti és művészeti értékének, a szakemberek bevonhatóságának, a helyszíni beavatkozás által felvetett nehézségek függvényében, valamint attól függően, hogy az adott időszakban hogyan lehet összeegyeztetni a munkálatokat az egyesület mozgósíthatóságának lehetőségeivel. A beavatkozási munkák általában a tetőszerkezetek sérült elemeinek kiegészítését vagy megerősítését, az esőcsatornák kitisztítását, a csatornázás kitakarítását és működőképessé tételét, a tetők és falak ideiglenes kitámasztását, az építmény védelmét egy, a héjazat szigetelését

■ **Photo 5.** Volunteers from outside the village and members of the local community during the intervention at Jupânești (Timiș Co.), 2018
© Association for Active Heritage

■ **Foto 5.** Voluntari din afara satului și membri ai comunității locale în timpul intervenției de la Jupânești (jud. Timiș), 2018 © Asociația pentru Patrimoniu Activ

■ **5. kép:** Nem falubeli önkéntesek és a helyi közösség egyes tagjai a zsupánfalvi (Temes megye) beavatkozás során, 2018 © Aktív Örökségért Egyesület

- Lutheran Church in Velț (Sibiu Co.), 13th, 16th, and 18th centuries;
- The halt in Șaeș (Mureș Co.), 19th century;
- Brâncovenesc-style gate in Sâmbăta de Jos (Brașov Co.), 18th to 19th centuries;
- Tower in Apața (“At the Castle”) (Brașov Co.), 14th century;
- Fortification tower of the Lutheran Church in Copșa Mare (Sibiu Co.), 14th to 18th centuries;
- C.F.R. [Romanian Railways] halt in Apold (Mureș Co.), 19th century;
- Fortified Lutheran Church in Alțâna (Sibiu Co.), 13th, 15th to 16th, and 19th centuries;
- The Church “From the Hill” in Gârbova de Sus (Alba Co.), 15th to 16th centuries;
- The Palace of Princes in Alba Iulia, Block E (Alba Co.), 17th to 18th centuries;
- The enclosure of the fortified church in Filitelnic (Mureș Co.), 15th to 18th centuries;
- The Church of Archangels St. Michael and Gabriel in Breb (Maramureș Co.), 17th to 19th centuries;
- St. Nicholas’ Timber Church in Vălari (Hunedoara Co.), 17th century;

- Poarta brâncovenească din Sâmbăta de Jos (jud. Brașov), sec. XVI-II-XIX;
- Turnul din Apața („La Cetate”) (jud. Brașov), sec. XIV;
- Turnul incintei fortificate a bisericii evanghelice Copșa Mare (jud. Sibiu), sec. XIV-XVIII;
- Halta C.F.R., Apold (jud. Mureș), sec. XIX;
- Biserica evanghelică fortificată din Alțâna (jud. Sibiu), sec. XIII, XV-XVI, XIX;
- Biserica „Din Deal” din Gârbova de Sus (jud. Alba), sec. XV-XVI;
- Palatul principilor din Alba Iulia, Corp E (jud. Alba), sec. XVII-XVIII;
- Incinta bisericii fortificate din Filitelnic (jud. Mureș), sec. XV-XVIII;
- Biserica „Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil” din Breb (jud. Maramureș), sec. XVII-XIX;
- Biserica de lemn „Sf. Nicolae” din Vălari (jud. Hunedoara), sec. XVII;
- Moara „Îndărătnica de la Părete” din Eftimie Murgu (jud. Caraș-Severin), sec. XIX;
- Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Strei (jud. Hunedoara), cca. 1300;

biztosító ideiglenes membránnal, vagy akár a héjazat részleges vagy teljes helyreállítást feltételezik. A beavatkozás összetettségének függvényében műemléki szakértők (történész, tartószerkezeti szakértő, biológus, művészettörténész stb.) által vezetett munkacsoportok alakulnak ki. Amennyiben megállapítható bármely (általában a külső falakon levő) vakolat- és festékréteg vagy kőrészlet eltűnésének a közvetlen veszélye, egy újabb csoport alakul művészettörténészek és festő- vagy kőrestaurátorok részvételével, amelynek feladata az ilyen típusú megerősítések sajátos dokumentációjának sürgős kidolgozása.

A „Műemlékmentés” eddig Szében, Fehér, Maros, Brassó, Krassó-Szörény, Temes (az utóbbi két megye esetében a temesvári Aktív Örökségért Egyesület – PACT¹¹ közreműködésével, 2018-ban), Hunyad, Szilágy, valamint Máramaros megyében végzett ilyen tevékenységet a következő Műemlékjegyzékben szereplő A vagy B kategóriás műemlékek állagmegóvása érdekében: – a gerdályi Szt. Miklós ortodox templom (Szében megye), XVIII. sz.;

- The “Îndărătnica de la Părete” mill in Eftimie Murgu (Caraș-Severin Co.), 19th century;
- The Dormition of the Mother of God Church in Strei (Hunedoara Co.), approx. 1300;
- St. Parascheva’s timber Church in Jupânești (Timiș Co.), 17th to 18th centuries;
- The timber Church in Brusturi (Sălaj Co.), 18th century;
- The guard tower in Banloc (Timiș Co.), late 19th century;
- The fodder mill in Ibulcina (Caraș-Severin Co.), 19th to 20th centuries.¹²

Regarding the interventions of 2019, a documentation is being prepared with other specialists (art historians, technical experts, painting and sculpture conservators) for minimal interventions in order to ensure the safety of the exterior painting fragments and highly degraded stone material of the mediaeval church in Strei; funds are sought for and the documentation is being prepared for rebuilding the wooden tile¹³ roof covering at the so-called Pârnu’s Church in Baru and for completions with roof tiles at the mediaeval church in Streisângeorgiu (all three found in Hunedoara Co.); solutions are being sought for in collaboration with the National Heritage Institute¹⁴ for minimal protection measures at the site in Costești (Hunedoara Co.), and other interventions are being prepared that involve the rebuilding of the tile roof coverings of the sacristy of the fortified church in Dobârca (Sibiu Co.), of the fortified churches in Apoș (Sibiu Co.) and Filitelnic (Mureș Co.); at the same time the replacement of the very degraded roof covering (which jeopardises the rest of the structure) is provided in the case of the timber church in Săliștea Nouă (Cluj Co.), as well as the installation of a protection at the church in Săliștea Veche (in the same county), the rebuilding of the roof covering of the tower of the timber church in Borza (Sălaj Co.), and saving the belfry of the timber church in Găbud (Alba Co.).

Elaborating the documentation, obtaining the necessary sums and planning permissions can sometimes take up to a few months, other times

- Biserica de lemn „Cuvioasa Paraschiva” din Jupânești (jud. Timiș), sec. XVII-XVIII;
- Biserica de lemn din Brusturi (jud. Sălaj), sec. XVIII;
- Turnul de pază din Banloc (jud. Timiș), sfârșitul sec. XIX;
- Moara de tuluji din Ibulcina (jud. Caraș-Severin), sec. XIX-XX.⁹

Pentru intervențiile din 2019, sunt în curs de pregătire documentații cu alți specialiști (istorici de artă, experți tehnici, pictori restauratori și restauratori de piatră) în vederea unor intervenții minime de punere în siguranță a unor fragmente de pictură exterioară și a materialului litic foarte degradat de la biserica medievală din Strei; se caută fonduri și se lucrează la documentația de avizare pentru refacerea învelitorii de draniță la „biserica Pârveștilor” din Baru și pentru completări de țiglă la biserica medievală din Streisângeorgiu (toate trei aflate în jud. Hunedoara); se caută soluții împreună cu Institutul Național al Patrimoniului pentru măsuri minime de protecție în situ de la Costești (jud. Hunedoara) și se pregătesc alte intervenții care presupun refaceri de învelitori de țiglă la sacristia bisericii fortificate din Dobârca (jud. Sibiu), la bisericile fortificate din Apoș (jud. Sibiu) și Filitelnic (jud. Mureș); totodată, se prevede înlocuirea învelitorii foarte degradate (care pune în pericol restul structurii) de la biserica din lemn de la Săliștea Nouă (jud. Cluj), montarea unei protecții la biserica din Săliștea Veche (în același județ), refacerea învelitorii de la turla bisericii din lemn de la Borza (jud. Sălaj) și salvarea clopotniței bisericii din lemn de la Găbud (jud. Alba).

Elaborarea documentației, obținerea sumelor necesare și a avizelor poate dura uneori câteva luni de zile, alteori doar două-trei săptămâni (în cazurile în care există deja suport financiar, iar ajutorul solicitat autorităților și specialiștilor este foarte prompt). Spre exemplu, în primăvara lui 2017, la ruina bisericii medievale din Gârbova de Sus (monument cu dimensiuni modeste care avea nevoie de o protecție la altarul care mai păstrează o boltă de

- a velci evangélikus templom (Szeben megye), XIII., XVI., XVIII. sz.;
- a segesdi vasúti megálló (Maros megye), XIX. sz.;
- brâncovenesc stílusú kapu Alsószombatfalván (Brassó megye), XVIII–XIX. sz.;
- torony („A várnál”) Apácán (Brassó megye), XIV. sz.;
- a nagykapusi evangélikus templom erődítésének tornya (Szeben megye), XIV–XVIII. sz.;
- C.F.R. [Román Állami Vasutak] vasúti megálló, Apold (Maros megye), XIX. sz.;
- az alcinai erődített evangélikus templom (Szeben megye), XIII., XV–XVI., XIX. sz.;
- a felsőorbói „hegyi” templom (Fehér megye), XV–XVI. sz.;
- a gyulafehérvári fejedelmi palota, E épület (Fehér megye), XVII–XVIII. sz.;
- a fülelki templom erődítése (Maros megye), XV–XVIII. sz.;
- a brébi Szt. Mihály és Gábor arkanyalok templom (Máramaros megye), XVII–XIX. sz.;
- a valári Szt. Miklós-fatemplom (Hunyad megye), XVII. sz.;
- az ógerlistyei „Îndărătnica de la Părete” malom (Krassó-Szörény megye), XIX. sz.;
- a zeykfalvi Istenanya Elszenderedése templom (Hunyad megye), kb. 1300;
- a zsupánfalvi Szt. Paraszki-fatemplom (Temes megye), XVII–XVIII. sz.;
- a somróújfalusi fatemplom (Szilágy megye), XVIII. sz.;
- a bánlaki őrtorony (Temes megye), XIX. sz. vége;
- az ibulcinai takarmánymalom (Nérahalmos község, Krassó-Szörény megye), XIX–XX sz.¹²

A 2019-es beavatkozásokhoz: készül a dokumentáció egyéb szakemberek (művészettörténészek, műszaki szakértők, festő- és kőrestaurátorok) közreműködésével a zeykfalvi középkori templom külső festménytöredékeinek és a nagyon rossz állapotban levő kőanyag minimális állagmegóvási beavatkozásaihoz; pénzügyi alapokat keresnek és készül az engedélyeztetési dokumentáció a nagybári ún. Pârnu

only two to three weeks (in cases where there already is financial support, and where the help requested from the authorities and specialists is very prompt). For example, in the spring of 2017, at the ruin of the mediaeval church in Gârbova de Sus (a historic building with modest dimensions that needed protection for the chancel that still retains a stone vault and fragments of medieval painting), the area overgrown with vegetation was cleared, and surveys, the historical study, as well as the designs for a new roof were prepared from April to June. During this time, the necessary donations for the material (timber, tiles – in the amount of 4000 RON) and for the minimal intervention for securing the edges of the interior painting and the exterior plasters were obtained. After receiving the planning permissions, it was possible to implement the works in July (lasting a week).¹⁵

In another case, at the mediaeval church in Strei (where the degradation of the roof threatened to jeopardise the 14th century interior fresco), between July and August 2018 the documentation was developed, consistent funding was obtained from the Călan Town Hall and via private donations, so it was possible to search for craftsmen, to establish the type of wooden tile for the new roof covering, as well as to order it. Around mid-September, the implementation of the work was carried out – the change of the roof covering, followed by the installation of a new lightning rod (with the support of the Deva and Hunedoara Bishopric) (see also VAIDA & BURNICHIOIU 2018b). Based on the experience gained over the past two years, the MONUMENTUM Association can also achieve another objective, which was thought out at the beginning, but needed preliminary testing: creating a network of “ambulances for monuments” under the coordination of other partner organisations. Once the interventions were launched and implemented, it was possible to assess the level of involvement of young people in different training stages, of the local communities and authori-

piatră și fragmente de pictură medieală), s-a igienizat locul năpădit de vegetație, apoi au fost întocmite releveele, studiul istoric și proiectul unui nou acoperiș din aprilie până în luna iunie. În tot acest timp, s-au primit și donațiile necesare pentru material (lemn, țiglă – în valoare de 4000 lei) și intervenția minimă pentru tivirea marginilor picturii din interior și ale tencuielilor din exterior. După obținerea avizelor, s-a putut trece în luna iulie la execuția lucrărilor (timp de o săptămână).¹⁰

În alt caz, la biserica medieală din Strei (unde degradările acoperișului amenințau să pună în pericol fresca din secolul al XIV-lea aflată la interior), în intervalul iulie-august 2018 s-a elaborat documentația, s-a obținut finanțare consistentă de la Primăria orașului Călan și din donații private, așa încât a fost posibilă căutarea meșterilor, stabilirea tipului de draniță pentru noua învelitoare și comandarea ei. La mijlocul lunii septembrie, s-a trecut la execuția lucrării – schimbarea învelitorii urmată de montarea unui nou paratrăsnet (cu sprijinul Episcopiei Devei și Hunedoarei) (vezi și VAIDA & BURNICHIOIU 2018b).

După experiența acumulată în ultimii doi ani, Asociația MONUMENTUM poate trece și atingerea unui alt obiectiv, gândit de la început, dar care avea nevoie de testare prealabilă: crearea unei rețele de „ambulante pentru monumente” sub coordonarea altor organizații partenere. Odată cu inițierea și derularea intervențiilor s-a putut evalua gradul de implicare a tinerilor aflați în diferite stadii de formare, a comunităților și autorităților locale, a partenerilor specialiști, a direcțiilor județene de cultură și disponibilitatea tuturor de a lucra în sprijinul păstrării valorilor de patrimoniu. Prin urmare, modelul oferit de proiectul asociației este pregătit pentru a fi adaptat condițiilor din fiecare zonă sau județ unde este nevoie să se acționeze pentru inventarierea, evaluarea, monitorizarea și punerea în siguranță a unor monumente aflate în stare de precollapse. S-ar putea concepe astfel un program sau o structură zonală a so-

templomához a dránica héjazatának felújítására, valamint a sztrigy-szentgyörgyi középkori templom (mindhárom település Hunyad megyében található) cseréphéjazatának kiegészítésére; megoldásokat keresnek a Nemzeti Örökségvédelmi Intézet¹³ együttműködésével a kosztiesdi örökségvédelmi helyszín (Hunyad megye) minimális védelmi intézkedéseinek érdekében, valamint egyéb beavatkozásokat – cseréphéjazat-felújítás a doborkai (Szeben megye) erődített templom sekrestyéje felett, illetve a szász-apátfalvi (Szeben megye) és fületelki (Maros megye) erődített templomoknál – is előkészítenek; ugyanakkor tervben van a csonkatelepi fatemplom (Kolozs megye) erősen károsodott héjazatának (amely veszélyezteteti a szerkezet többi részét) a cseréje, a szellőcskevelgyi templom (ugyanabban a megyében) védőszerkezetének a felállítása, az egregyborzovai fatemplom (Szilágy megye) tornyának héjazatfelújítása és a gábodi fatemplom (Fehér megye) harangtornyának megmentése.

A dokumentáció kidolgozása, a szükséges összegek és az engedélyek megszerzése néha több hónapot is igénybe vehet, máskor csak két-három hetet (olyan esetekben, amikor már létezik pénzügyi támogatás, és a hatóságok, valamint a szakemberek nagyon gyorsan válaszolnak a segélykérésre). Például 2017 tavaszán a felsőorbói középkori templom romjánál (szerény méretekkel rendelkező műemlék, ahol védelmet igényelt a szentély, amely még mindig őrzi a kőboltozatot, illetve a középkori falfestés töredékeit) áprilistól júniusig sikerült a növényzettől ellepett helyszínt rendezni, ezután pedig elkészültek a felmérések, a történeti tanulmány, valamint egy új tető terve. Ezzel párhuzamosan sikerült összegyűjteni a anyagokhoz szükséges adományokat (fa, cserép – 4000 lej értékben), valamint a belső festés és a külső vakolatok széleinek rögzítéséhez szükséges minimális beavatkozásra fordítandó összeget. Az engedélyek megszerzése után,

■ **Photo 6.** *Volunteers working with the parish priest to prepare the material needed for a new roof covering at the timber church in Brusturi (Sălaj Co.), 2018 © Ileana BURNICHIOIU*
 ■ **Foto 6.** *Voluntari lucrând alături de preotul paroh pentru pregătirea materialului necesar unei noi învelitori la biserica de lemn din Brusturi (jud. Sălaj), 2018 © Ileana BURNICHIOIU*
 ■ **6. kép:** *Önkéntesek és a helyi pap munka közben, hogy előkészítsék a somróújfalusi fatemplom (Szilágy megye) új tetőjéhez szükséges anyagot, 2018 © Ileana BURNICHIOIU*

ties, of the specialised partners, of the county cultural directorates, as well as the willingness of all to work together for the preservation of heritage values. Therefore, the model offered by the association's project is ready to be adapted to the conditions of each region or county where action is needed for the inventory, assessment, monitoring, and ensuring the safety of historic buildings found in conditions approaching collapse. It would be possible to conceive of a programme or zonal structure of civil society gathering also certified specialists to act in the field of heritage that can ask, on a case to case basis, for the support of local authorities, owners and other heritage enthusiasts, with (total or partial) volunteering work for documentation, implementation, and fundraising, the functioning of which is less affected by the same causes that lead to delays and implicitly to irremediable loss of heritage: fluctuations in funding, bureaucracy, labour crisis, political decisions, etc.

The actions carried out so far with and with the help of local communities have shown everywhere an increase in the degree of interest, pride, and responsibility manifested by the locals regarding the real protection of

cietății civile în care să se regăsească și specialiști autorizați pentru a acționa în domeniul patrimoniului, care să apeleze punctual la sprijinul autorităților locale, la proprietari și alți iubitori ai patrimoniului, cu voluntariat (total sau parțial) pentru documentație, execuție și strângere de fonduri, a cărei funcționare să fie mai puțin afectată de mereu aceleași cauze care duc la tergiversări și implicit la pierderi iremediabile de patrimoniu: fluctuațiile finanțării, birocrație, criza mâinii de lucru, deciziile politice etc.

Acțiunile desfășurate până acum, în cadrul/și cu ajutorul comunităților locale, au arătat peste tot creșterea gradului de cointeresare, mândrie și responsabilizare a localnicilor în privința protejării reale a patrimoniului cultural, cultivarea memoriei și identității locurilor în care trăiesc sau din care provin. Odată cu această grijă reintrodusă în interiorul comunității, crește și responsabilitatea autorităților locale și totodată este resuscitat interesul operatorilor culturali locali care încep să înțeleagă șansele oferite de colaborări pe un segment care multă vreme părea inaccesibil pentru activități concrete în teren datorită insuficienței pregătiri în domeniu și

júliusban sorra kerültek a (csupán egy hetet tartó) kivitelezési munkálatok.¹⁴

Egy másik, a zeykfalvi középkori templom esetében (ahol a tető károsodása veszélyeztette a templomban levő XIV. századi freskót), a dokumentációt 2018 júliusától augusztusig készítették el, sikerült biztosítani – a pusztakaláni polgármesteri hivatal, valamint magánadományok jóvoltából – a következő finanszírozást, így lehetővé vált a mesteremberek felkeresése, illetve a dránica típusának kiválasztása és megrendelése az új héjazat számára. A kivitelezési munkálatokat – a héjazat cseréjét, majd egy új villámhárító felszerelését – szeptember közepén végezték el (a dévai és vajdahunyadi püspökségek támogatásával) (lásd VAIDA & BURNICHIOIU 2018b).

Az elmúlt két év során szerzett tapasztalatok alapján a MONUMENTUM Egyesület egy újabb, a kezdetekben már kigondolt, de előzetes tesztelést igénylő célt is elérhet: egy „műemlékmentő” hálózat létrehozását egyéb partnerszervezetek irányítása alatt. A beavatkozások elindítása és megvalósítása során sikerült felmérni mind a különböző szakképzési szinten levő fiatalok, mind pedig a közösségek és helyi hatóságok, a szakpartnerek, illetve a megyei kulturális igazgatóságok elkötelezettségének szintjét, és az összes fél hajlandóságát arra, hogy közösen dolgozzon a kulturális örökség értékeinek megőrzéséért. Következésképp az egyesület projektje által kidolgozott modell készen áll arra, hogy egyéb területek vagy megyék sajátos körülményeihez igazítva hozzájáruljon az omlásveszélyes műemlékek leltározásához, állagfelméréséhez, monitorozásához és biztonságossá tételéhez, állagmegóvásához. Ezáltal lehetségessé válik egy olyan civil társadalmi program vagy övezeti struktúra kidolgozása, amelyben az örökségvédelmi területen tevékenkedő műemléki szakértők is részt vennének – ezek adott esetekben a helyi önkormányzatokhoz, a tulajdonosokhoz és egyéb, az örökséget

cultural heritage, the cultivation of the memory and the identity of the places in which they live or where they come from. With the reintegration of this care into the community, the responsibility of local authorities grows, and at the same time the interest of local cultural operators is revived, who begin to understand the chances offered by collaborations on a segment that has long seemed to be inaccessible for concrete on-site activities due to insufficient training in the field and the obligation to obtain the planning permissions provided by the legislation.

The MONUMENTUM Association yields the implementation rights of this project to any organisation that meets the conditions to follow the original model, refined during the nearly 20 interventions, intending to support it along the way with materials, equipment, fundraising, and expertise. The project can thus be extended from the southern and central area of Transylvania into other regions or counties, as it has already happened in 2018 under the coordination of PACT from Timișoara, where a new ambulance, the “Ambulance for Monuments Banat” was created, acting in the counties of Timiș and Caraș-Severin.

- 1 Eugen VAIDA, architect, MONUMENTUM Association, Alțâna, Sibiu Co., Romania; Ileana BURNICHIOIU, art historian, PhD, Associate Professor at the “1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia, Romania.
- 2 Programul Național de Restaurare (PNR).
- 3 The necessity to create a programme or an entity to intervene in case of emergency situations on historic buildings that are in a very poor state of preservation had appeared in Romania even prior to 2016 among the specialists (painting conservators, architects, art historians), under various forms and names.
- 4 Asociația MONUMENTUM, for further information visit the association's website: <http://www.asociatiamonumentum.ro>.
- 5 International NGO with branches in Romania (Bucharest), Great Britain, and France, which has been active for nearly two decades and implements remarkable projects for the preservation, rescue, and reactivation of cultural heritage (website: <https://www.propatrimonio.org>), such as *60 wooden churches*, launched in 2009 with the support of Europa Nostra and the World Monuments Fund, among the results of which a guide was prepared for the

obligației de a obține avizele prevăzute de legislație.

Asociația MONUMENTUM concesionează drepturile de implementare ale acestui proiect către orice organizație care îndeplinește condițiile pentru a urma modelul inițial, perfecționat pe parcursul celor aproape 20 de intervenții, intenționând să o sprijine pe parcurs cu materiale, echipamente, atragerea de fonduri și expertiză. Proiectul se poate extinde astfel din zona de sud și centrală a Transilvaniei și în alte regiuni sau județe, așa cum deja s-a întâmplat în cursul anului 2018, sub coordonarea PACT din Timișoara, unde a luat naștere o nouă ambulanță, „Ambulanța pentru Monumente Banat”, care acționează în județele Timiș și Caraș-Severin.

- 1 Eugen VAIDA, arhitect, Asociația MONUMENTUM, Alțâna, jud. Sibiu, România; Ileana BURNICHIOIU, istoric de artă, conf. univ. dr., Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România.
- 2 Necesitatea creării unui program sau a unei entități care să intervină pentru situații de urgență la monumente istorice aflate într-o stare de conservare foarte precară a apărut în România și până în 2016, în rândul specialiștilor (pictori restauratori, arhitecți, istorici de artă), sub diverse forme și denumiri.
- 3 Pentru mai multe informații vizitați site-ul asociației: <http://www.asociatiamonumentum.ro>.
- 4 Organizație nonguvernamentală internațională, cu filiale în România (București), Marea Britanie și Franța, care are aproape două decenii de activitate și care derulează proiecte remarcabile pentru conservarea, salvarea și reactivarea patrimoniului cultural (siteul fundației: <https://www.propatrimonio.org>), precum *60 de biserici de lemn*, început în 2009 cu sprijinul Europa Nostra și World Monuments Fund, între rezultatele cărora se află și un ghid pentru întreținerea bisericilor din lemn (MUNTEANU 2016); Casa George Enescu din Moldova; crearea unei rețele de centre de meșteșuguri pe lângă monumente (Centrul de meșteșuguri tradiționale de la Țibănești, jud. Iași, dezvoltat în relație cu conacul P.P. Carp), unde este susținută educația privind patrimoniul construit, memoria și identitatea locală etc.
- 5 Federația care reunește asociații și fundații din sudul Transilvaniei (cu precădere din județele Sibiu și Brașov) având obiective și proiecte comune legate de patrimoniul cultural (siteul fundației: <https://www.transylvanet.org>).

támogató személyhez fordulhatnak, hogy (teljes értékű vagy részleges) önkéntes alapon hozzájáruljanak a dokumentáció elkészítéséhez, a kivitelezéshez és az adománygyűjtéshez. Így ennek a működését kevésbé befolyásolnák azok az örökké fennálló, mindig azonos okok, amelyek késedelmekhez és közvetett módon visszafordíthatatlan örökségvesztéshez vezetnek: a finanszírozás ingadozása, a bürokrácia, a munkaerőválság, a politikai döntések stb.

A helyi közösségekben vagy ezek segítségével eddig végrehajtott tevékenységek minden esetben kimutatták a helyi lakosság érdeklődésének, büszkeségének és felelősségtudatának fokozódását a kulturális örökség valós védelmével, valamint a lakóhelyükhöz vagy származási helyükhöz kapcsolódó helyi emlékezet és identitás megőrzésével kapcsolatosan. A gondoskodásnak a közösségekbe való újbóli integrálásával együtt a helyi önkormányzatok felelőssége is növekszik, valamint ez a helyi kulturális szereplők érdeklődését is felkelti, akik kezdik megérteni az együttműködésekben rejlő lehetőségeket egy olyan szegmensben, amely már régóta elérhetetlennek tűnt konkrét helyszíni tevékenységek számára a területbeli szakképzés hiányosságai és a jogszabályok által előírt engedélyek beszerzésének kötelezettsége miatt.

A MONUMENTUM Egyesület kész átengedni a projekt megvalósítási jogait bármely olyan szervezetnek, amely megfelel az eredeti, közel 20 beavatkozás során tökéletesített modell feltételeinek, valamint azt anyaggal, felszereléssel, alapok lehívásával és szakértelemmel kész támogatni. Így a projekt Erdély déli és központi területéről más területekre, illetve megyékre is kiterjedhet, amint az 2018-ban már meg is történt, a temesvári PACT koordinációjával, ahol egy új mentés született, a Temes és Krassó-Szörény megyékben tevékenykedő Bánsági műemlékmentés.

■ **Photo 7.** The timber church in Brusturi (Sălaj Co.) at the end of the intervention, 2018
© MONUMENTUM Association
■ **Foto 7.** Biserica de lemn din Brusturi (jud. Sălaj) la sfârșitul intervenției, 2018
© Asociația MONUMENTUM
■ **7. kép:** A somrőújfalusi fatemplom (Szilágymegye) a beavatkozás végén, 2018
© MONUMENTUM Egyesület

- maintenance of timber churches (MUNTEANU 2016); the George Enescu House in Moldova; the creation of a network of craft centres beside historic buildings (Traditional Crafts Center in Țibănești, Iași Co., developed in relation to the P.P. Carp Mansion), with education on built heritage, local memory and identity, etc.
- 6 The federation that gathers associations and foundations in southern Transylvania (mainly from Sibiu and Brașov counties) that have shared objectives and projects related to cultural heritage (website: <https://www.transylvanet.org>).
 - 7 Administrația Fondului Cultural Național (AFCN), for further information visit the website: <https://www.afcn.ro>.
 - 8 For further information visit the website: <http://www.artta.org.uk>.
 - 9 We have already published relatively similar texts about the project, primarily with a view to informing about the objectives and results, in the *Plural* Journal from Chișinău and *Museikon* from Alba Iulia (VAIDA & BURNICHIOIU 2018a; 2018b).
 - 10 Ordinul Arhitecților din România (OAR), Grupul de lucru RURAL.
 - 11 Asociația pentru Patrimoniul Activ – PACT.

- 6 Pentru mai multe informații vizitați site-ul: <https://www.afcn.ro>.
- 7 Pentru mai multe informații vizitați site-ul: <http://www.artta.org.uk>.
- 8 Despre proiect, în primul rând cu scop de informare asupra obiectivelor și rezultatelor, am mai publicat texte relativ asemănătoare în revistele *Plural* din Chișinău și *Museikon* din Alba Iulia (VAIDA & BURNICHIOIU 2018a; 2018b).
- 9 O bună parte din măsurile prevăzute la monumentele din această listă sunt prezentate într-o expoziție bilingvă de postere itinerată deja în multe din orașele țării (Sibiu, Zalău, Alba Iulia, București, Cluj-Napoca, Timișoara, Arad etc.) în care asociația a primit invitații (pentru simpla popularizare a acțiunilor sau pentru strângere de fonduri); o parte din ele sunt descrise și pe pagina proiectului, care se află în construcție: <http://ambulanta-pentru-monumente.ro/monumente>. De asemenea, asociația are în pregătire și un raport mai amplu cu tipurile de intervenții la fiecare monument.
- 10 Fiind vorba de o ruină, necesitatea și alegerea tipului de protecție a altarului

- 1 Eugen VAIDA arhitect, MONUMENTUM Egyesület, Alcina, Szeben megye, Románia; Ileana BURNICHIOIU művészettörténész, doktor, egyetemi docens, gyulafehérvári „1918. december 1.” Tudományegyetem, Románia.
- 2 Programul Național de Restaurare (PNR).
- 3 Romániában már 2016 előtt jelentkezett – kivált a szakemberek (festő-restaurátorok, építészek, művészettörténészek) körében, különböző szervezeti formák és nevek alatt – az igény egy olyan program vagy szervezet létrehozására, amely közbelépne a veszélyeztetett műemlékek sürgős állagmegóvásának érdekében.
- 4 Asociația MONUMENTUM, további információkért látogasson el az egyesület honlapjára: <http://www.asociatiamonumentum.ro>.
- 5 Romániai (Bukarest), egyesült királyságbeli és franciaországi fiókokkal rendelkező nemzetközi civil szervezet, amely közel két évtizede fejti ki tevékenységét, és olyan jelentős projekteket dolgoz ki a kulturális örökség védelme, helyreállítása és fellendítése terén (az alapítvány honlapja: <https://www.propatrimonio.org>), mint például a 2009-ben elindított, az Europa Nostra és a World Monuments Fund támogatását élvező *60 fatemplom*. Eredményei közt egy útmutató is szerepel a fatemplomok karbantartására (MUNTEANU 2016); a moldvai George Enescu-ház; illetve egyes műemlékek mellett működő kézműves központok hálózatának a kiépítése (a Iași megyei Țibănești-en található Hagyományos Kézművesközpont, amelyet a P.P. Carp-kúriával kapcsolatban fejlesztettek ki), ahol az épített örökség, a helyi emlékezet és identitás stb. irányában folyik oktatás.
- 6 A szövetség azokat a dél-erdélyi egyesületeket és alapítványokat gyűjti egybe (főként Nagyszeben és Brassó megyéből), amelyek közös célokkal és a kulturális örökséggel kapcsolatos projektekkel rendelkeznek (az alapítvány honlapja: <https://www.transylvanet.org>).
- 7 Administrația Fondului Cultural Național (AFCN), további információkért látogasson el a szervezet honlapjára: <https://www.afcn.ro>.
- 8 Anglo-Romanian Trust for Traditional Architecture (ARTTA), további információkért látogasson el a szervezet honlapjára: <http://www.artta.org.uk>.
- 9 A projektről már jelentek meg viszonylag hasonló, elsősorban a célokról és az eredményekről tájékoztató írások a kisjelemezű *Plural* és a gyulafehérvári *Museikon* folyóiratokban (VAIDA & BURNICHIOIU 2018a; 2018b).
- 10 Ordinul Arhitecților din România (OAR), Grupul de lucru RURAL.
- 11 Asociația pentru Patrimoniul Activ – PACT.
- 12 A felsorolt műemlékek esetében előirányzott intézkedések egy részét már bemutatták egy kétnyelvű, pannókból álló vándorkiállításra, amely az ország számos olyan városában megfordult (Nagyszeben, Zilah, Gyulafehérvár, Bukarest, Kolozsvár, Temesvár, Arad stb.), ahova az

- 12 A large part of the measures provided for the historic buildings in this list are presented in a bilingual travelling poster exhibition that has already reached many of the country's cities (Sibiu, Zalău, Alba Iulia, Bucharest, Cluj-Napoca, Timișoara, Arad etc.), where the association was invited (simply for promoting the actions or for fundraising); some of them are also described on the project page, which is under construction: <http://ambulanta-pentru-monumente.ro/monumente>. The association is also preparing a wider report on the types of interventions at each historic building.
- 13 A type of roof covering that is similar to shingle, but generally larger and thicker (RO: draniță). [ed. note]
- 14 Institutul Național al Patrimoniului (INP).
- 15 Being a ruin, the necessity and choice of the type of protection of the chancel was established after consulting a large team of specialists. Historical study: Ileana BURNICHIOIU, PhD, Călin ȘUTEU, PhD; surveys and general architectural design: MONUMENTUM Association: architects Eugen VAIDA, Veronica VAIDA, Ștefana PAUL, and Călin ȘUTEU, PhD. Design of the load-bearing structures and technical expertise: engineer Dorotya MAKAY, PhD, and engineers Zoltán BÁRDI, Szilárd BARTALIS, József HARI, together with engineer István BEKE, project verifier: Desideriu CSÁKÁNY. Building archaeology, fresco analysis, and intervention for ensuring safety: Lóránd KISS, Ruxandra NASTE, Ferenc MÁRTON, Alexandru Călin FILIP. The implementation of the tile roof with handmade pieces from the tile manufacture in Apoș was attended by the MONUMENTUM Association and the volunteers lecturer Cristina DĂNEASĂ (Sibiu), Claudiu PURDEA, Alexandra NUC, Sebastian MANOLESCU, Ștefan BORZA and Iulian FLOREA (Alba Iulia), Dorian-Ștefan MAFTEI (Iași), Virgil Ioan BOANCĂ (Alba Iulia), Radu Mihail VLAD, architect Veronica VAIDA, architect Eugen VAIDA (Alțâna – Sibiu), lecturer Ileana BURNICHIOIU, PhD (Alba Iulia), Andrei BUDA (Sibiu). A detailed presentation about the work is found online (Voluntariat pentru salvarea...).

s-a făcut în urma consultării unei echipe ample de specialiști. Studiul istoric: dr. Ileana BURNICHIOIU, dr. Călin ȘUTEU; relevee și proiectare generală de arhitectură: Asociația MONUMENTUM: arhitecții Eugen VAIDA, Veronica VAIDA, Ștefana PAUL și dr. Călin ȘUTEU. Proiectare structuri portante și expertiză tehnică: dr. ing. Dorotya MAKAY și inginerii Zoltán BÁRDI, Szilárd BARTALIS, József HARI, alături de ing. István BEKE; verificador proiecte: Desideriu CSÁKÁNY. Cercetare parament, analize frescă și punere în siguranță: Lóránd KISS, Ruxandra NASTE, Ferenc MÁRTON, Alexandru Călin FILIP. La execuția acoperișului din țiglă, cu piese executate manual în țigăria de la Apoș, au participat: Asociația MONUMENTUM și voluntarii lect. univ. dr. Cristina DĂNEASĂ (Sibiu), Claudiu PURDEA, Alexandra NUC, Sebastian MANOLESCU, Ștefan BORZA și Iulian FLOREA (Alba Iulia), Dorian-Ștefan MAFTEI (Iași), Virgil Ioan BOANCĂ (Alba Iulia), Radu Mihail VLAD (București), arh. Veronica VAIDA, arh. Eugen VAIDA (Alțâna – Sibiu), lect. univ. dr. Ileana BURNICHIOIU (Alba Iulia), Andrei BUDA (Sibiu). Un comunicat detaliat despre lucrare se găsește online (Voluntariat pentru salvarea...).

egyesületet meghívták (a tevékenységek népszerűsítése vagy adománygyűjtés céljából); némelyiküket a fejlesztés alatt álló projektdoldalon is ismertetik: <http://ambulanta-pentru-monumente.ro/monumente>. Az egyesület egy átfogóbb jelentésben is dolgozik, amely az egyes műemlékek beavatkozásainak típusairól számol be.

- 13 Institutul Național al Patrimoniului (INP).
- 14 Mivel romról volt szó, a szentély állagvédelmének szükségességét és típusának kiválasztását illetően egy szakértők szűles csoportjával folytatott konzultációt követően született döntés. Történeti tanulmány: dr. Ileana BURNICHIOIU, dr. Călin ȘUTEU; felmérések és építészeti tervezés: MONUMENTUM Egyesület: Eugen VAIDA, Veronica VAIDA, Ștefana PAUL és dr. Călin ȘUTEU építészek. Tartószerkezeti tervezés és szakvélemény: dr. MAKAY Dorotya és BÁRDI Zoltán, BARTALIS Szilárd, HARI József, BEKE István, projektellenőr: CSÁKÁNY Dezső. Falkutatás, freskóvizsgálat és állagmegőrzés: KISS Lóránd, Ruxandra NASTE, MÁRTON Ferenc, Alexandru Călin FILIP. A kézi gyártású szászapátfalvi cseréptetőre való felrakásában a MONUMENTUM Egyesület és a következő önkéntesek vettek részt: dr. Cristina DĂNEASĂ egyetemi adjunktus (Nagyszeben), Claudiu PURDEA, Alexandra NUC, Sebastian MANOLESCU, Ștefan BORZA és Iulian FLOREA (Gyulafehérvár), Dorian-Ștefan MAFTEI (Jászvásár), Virgil Ioan BOANCĂ (Gyulafehérvár), Radu Mihail VLAD (Bukarest), Veronica VAIDA és Eugen VAIDA építészek (Alcina – Nagyszeben), dr. Ileana BURNICHIOIU egyetemi adjunktus (Gyulafehérvár), Andrei BUDA (Nagyszeben). A munkáról egy részletes tájékoztató is beszámol (Voluntariat pentru salvarea...).

Bibliografie/Bibliography

- *** Voluntariat pentru salvarea bisericii medievale din Gârbova de Sus (AB). *Neuer Weg*, 29 august 2017. <http://www.neuerweg.ro/voluntariat-pentru-salvarea-bisericii-medievale-din-garbova-de-sus-ab/> (accesat în februarie 2018).
- MUNTEANU, Raluca. 2016. *Biserici de lemn. Ghid pentru lucrări obișnuite de întreținere și reparații*. București: Pro Patrimonio. <http://propatrimonio.org/wp-content/uploads/2018/05/1-Ghid-biserici-de-lemn-2017-r.pdf> (accesat în februarie 2019).
- VAIDA, Eugen & Ileana BURNICHIOIU. 2018a. Societate civilă și patrimoniu cultural în România. Proiectul „Ambulanța pentru monumente”. *Plural. Istorie, Cultură. Societate* 6/2: 206-215.
- VAIDA, Eugen & Ileana BURNICHIOIU. 2018b. Heritage Protection Measures and Propositions through the ‘Ambulance for Monuments’. The Case of the Medieval Church of Strei. *Museikon. A Journal of Religious Art and Culture. Revue d'art et de culture religieuse* 2: 150-160.

■ Federico ACCORNERO ■ Clara BERTOLINI-CESTARI
■ Stefano INVERNIZZI ■ Tanja MARZI ■ Mariangela ROSSINO
■ Antonia SPANÒ¹

Reamenajarea și
restaurarea tribunei de
lemn a Sanctuarului Beata
Vergine Maria del Monte
Carmelo din Colletto,
Pinerolo, Italia

■ **Rezumat:** Sanctuarul Beata Vergine Maria del Monte Carmelo din Colletto, Pinerolo, Italia, este un complex arhitectural renescentist remarcabil situat în zona de dealuri înalte din apropierea orașului Torino. Biserica este binecunoscută atât pentru importanța sa arhitecturală, cât și pentru valoarea artistică a picturilor și statuilor sale. În plus, datorită performanței acustice optime a navei, biserica a găzduit în ultimul timp concerte și evenimente muzicale care au fost înregistrate și publicate. Recent, a apărut posibilitatea echipării bisericii cu o orgă nou renovată, concepută de faimosul proiectant de orgi TAMBURINI. Lucrarea prezintă planurile intervenției necesare pentru a plasa orga în tribuna de lemn din secolul al XVII-lea, care în prezent nu oferă spațiul și capacitatea portantă necesare. În primul rând au fost efectuate o fotogrammetrie terestră detaliată și o scanare cu laser, cu scopul de a optimiza distanța necesară translatarei tribunei de lemn, încât să fie compatibilă cu geometria orgii, și de a minimiza interferența cu capelele adiacente. Ulterior, testele nedistructive asupra structurii din lemn a tribunei au contribuit la proiectarea structurii de susținere din oțel, pentru a asigura totodată rezistența seismică cerută de standardele naționale actuale. O atenție deosebită a fost acordată fazelor de construcție, din necesitatea de a translata tribuna în timpul forării fundației din micropiloți și asamblării cadrului de oțel. Structura portantă a fost ascunsă deasupra

Retrofitting and Conservation of the Timber Choir Loft of the Sanctuary Beata Vergine Maria del Monte Carmelo in Colletto, Pinerolo, Italy

■ **Abstract:** The Sanctuary Beata Vergine Maria del Monte Carmelo in Colletto, Pinerolo, Italy, is an outstanding Renaissance architectural ensemble located in the high hills region near Turin, Italy. The church is well known both for its architectural relevance and for the artistic value of its paintings and statues. In addition, thanks to the optimal acoustic performance of the nave, the church hosted in recent times concerts and musical events that have been recorded and published. Recently, it became possible to equip the church with a newly restored pipe organ conceived by the famous organ designer TAMBURINI. The paper presents the design of the intervention necessary for placing the organ on the 17th century timber choir loft, which does not provide the necessary space and load-bearing capacity at the present. First of all, a detailed terrestrial photogrammetry and laser scanner survey have been performed with the aim of optimising the amount of the necessary translation of the timber choir loft compatible with the organ geometry and minimise the interference with the adjacent chapels. Subsequently, non-destructive tests on the timber structure of the choir loft helped design the appropriate steel load-bearing structure, to provide as well the seismic resistance required by the nowadays national standards. Special attention has been paid to the construction phases, since the choir loft needed to be translated during the drilling of the micro-poles foundation and the assembly of the bearing steel frame. The load-bearing structure has been hidden above the original timber structure and behind a new wooden entryway. The intervention comprised not only the structural retrofitting of the choir loft, but also the conservation of the valuable painting of the wooden choir loft parapet.

■ **Keywords:** historic timber structures, painted wood, reinforcement, conservation, architectural heritage

Introduction

■ The ensemble of the church and sanctuary of Beata Vergine Maria del Monte Carmelo in Colletto, object of the delicate operation of structural intervention, represents an outstanding historic building of great cultural importance within the territory of north-western Italy.

1 Federico ACCORNERO, engineer, PhD, Department of Structural, Geotechnical and Building Engineering, Politecnico di Torino, Italy; Clara BERTOLINI-CESTARI, architect, PhD, professor at the Department of Architecture and Design, Politecnico di Torino, Italy; Stefano INVERNIZZI, engineer, PhD, professor at the Department of Structural, Geotechnical and Building Engineering, Politecnico di Torino, Italy; Tanja MARZI, architect, PhD, Department of Architecture and Design, Politecnico di Torino, Italy; Mariangela ROSSINO, architect, Department of Architecture and Design, Politecnico di Torino, Italy; Antonia SPANÒ, architect, PhD, professor at the Department of Architecture and Design, Politecnico di Torino, Italy.

1 Federico ACCORNERO, inginer, dr., Departamentul de Inginerie Structurală, Geotehnică și Civilă, Universitatea Politehnică din Torino, Italia; Clara BERTOLINI-CESTARI, arhitect, dr., profesor universitar la Departamentul de Arhitectură și Design, Universitatea Politehnică din Torino, Italia; Stefano INVERNIZZI, inginer, dr., profesor universitar la Departamentul de Inginerie Structurală, Geotehnică și Civilă, Universitatea Politehnică din Torino, Italia; Tanja MARZI, arhitect, dr., Departamentul de Arhitectură și Design, Universitatea Politehnică din Torino, Italia; Mariangela ROSSINO, arhitect, Departamentul de Arhitectură și Design, Universitatea Politehnică din Torino, Italia; Antonia SPANÒ, arhitect, dr., profesor universitar la Departamentul de Arhitectură și Design, Universitatea Politehnică din Torino, Italia.

■ **Figure 1.** a) Historical map of the territory of Pinerolo from 1693 and b) view of the Sanctuary © Tanja MARZI
■ **Fig. 1.** a) Harta istorică a teritoriului Pinerolo de la 1693 și b) sanctuarul © Tanja MARZI

Its specific religious relevance has been closely connected with the historic, architectural, and artistic value of the ensemble. In fact, the late Gothic, Renaissance, and Baroque frescoes enrich the church ensemble, together with movable objects preserved in the church, such as: statues, paintings, wooden furnishings, religious vestments (CREMONA 1892).

The first evidence of the settlement of Colletto dates back to the 14th century. Subsequently, with the establishment of the Carmelite order, the sanctuary, with its monastery, was enriched with numerous historic and artistic elements. The role of the monastic complex grew between the 16th and 18th centuries, assuming a European relevance, since it is located on the border with France: the town of Pinerolo has a strategic position and a frontier role (Figure 1).

Colletto encompasses 500 years of history: it is a strategic place of geopolitical, military, and religious borders and, in general, of rich intercultural exchanges within the European context.

Due to its architectural configuration and the characteristics of the building systems, Colletto presents an optimal acoustic performance and, for many years, has hosted many important concerts (Photo 1).

For these reasons, it was recently decided to equip the church with an important pipe organ, conceived by the famous organ designer TAMBURINI (CELEGHIN 1970), to be placed on the 17th century timber choir loft.

■ **Photo 1.** a) The central nave and b) detail of a lateral vault © Tanja MARZI
■ **Foto 1.** a) Nava centrală și b) detaliu al unei bolți laterale © Tanja MARZI

structurii de lemn originare și în spatele unei intrări noi din lemn. Intervenția a cuprins nu numai modernizarea structurală a corului, ci și restaurarea picturii valoroase a parapetului din lemn al tribunei.

■ **Cuvinte cheie:** structuri istorice din lemn, lemn pictat, consolidare, restaurare, patrimoniu arhitectural

Introducere

■ Complexul bisericii și sanctuarului Beata Vergine Maria del Monte Carmelo din Colletto, obiectul delicatei operațiuni de intervenție structurală, reprezintă un monument remarcabil de mare importanță culturală în teritoriul de nord-vest al Italiei.

Relevanța religioasă specifică a fost strâns legată de valoarea istorico-arhitectural-artistică a ansamblului. De fapt, frescele gotice, renascentiste și baroce îmbogățesc complexul bisericesc, împreună cu obiectele mobile păstrate în biserică, cum ar fi: statui, picturi, mobilier din lemn, veșminte religioase (CREMONA 1892).

Primele dovezi ale așezării din Colletto datează din secolul al XIV-lea; ulterior, odată cu înființarea ordinului Carmelit, sanctuarul, cu mănăstirea sa, a fost îmbogățit cu numeroase elemente istorico-artistice. Rolul complexului monastic a crescut între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, dobândind o relevanță europeană, datorită plasării sale la granița cu Franța: orașul Pinerolo avea o poziție strategică și un rol de frontieră (fig. 1).

Colletto păstrează 500 de ani de istorie: este un loc strategic, al frontierelor geopolitice, militare și religioase și, în general, al unor bogate schimburi interculturale în context european.

Datorită configurației sale arhitecturale și caracteristicilor sistemelor de construcție, Colletto prezintă o performanță acustică optimă și, de mulți ani, găzduiește numeroase concerte importante (foto 1).

■ **Photo 2.** Central nave of the church with the choir loft before the intervention © Tanja MARZI
 ■ **Foto 2.** Nava centrală a bisericii cu tribuna înainte de intervenție © Tanja MARZI

Acestea sunt motivele pentru care a fost recent luată decizia echipării bisericii cu o orgă importantă, concepută de faimosul proiectant de orgi TAMBURINI (CELEGHIN 1970), plasată în tribuna de secol XVII.

1. Descrierea tribunei de lemn de secol XVII

■ Tribuna plasată deasupra intrării principale în biserică are o geometrie foarte importantă pentru dimensiunile sale și pentru forma sa specială (foto 2). Picturile de pe toate elementele de lemn ale tribunei sunt excepționale, ilustrând partituri muzicale și instrumente de o frumusețe rară: cornuri, viori, trâmbițe, lire, fluiere etc. (foto 3a).

Structura tribunei – momentan nefolosită – este compusă din patru grinzi (console) încastate în zidul de cărămidă și dintr-o structură secundară de grinzi de dimensiuni mai mici, completate de scânduri de lemn. Parapetul tribunei este format dintr-un sistem de scânduri pictate (foto 3b).

Considerăm folositoare menționarea materialelor, uneltelor și metodelor folosite în cadrul cercetărilor efectuate pentru o clasificare adecvată în funcție de rezistența structurii examinate, după cum se arată mai jos.

1. Description of the 17th century timber choir loft

■ The choir loft that is located above the main entrance of the church has a very important geometry for its extension and for the special shape of the balcony (Photo 2). The paintings on all the wooden elements of the balcony are exceptional, illustrating musical scores and instruments of rare beauty: horns, violins, trumpets, lyre, flutes, etc. (Photo 3a)

The structure of the choir loft – currently not used – is composed of four brackets embedded in the masonry wall and a secondary structure of smaller beams, completed by wooden planking. The balcony of the choir loft is realised with a system of small painted planks to form the parapet (Photo 3b).

From the inspections carried out, it is considered useful to indicate the materials, tools, and methods used for a proper classification according to the resistance of the examined structure, as indicated below.

2. Materials and methods

■ 2.1. Identification of wood species

The first activity carried out consisted in identifying the wood species according to the criteria established by the UNI 11118 regulation (Cultural heritage – Wooden artefacts – Criteria for the identification of wood species). This standard describes the criteria and the limits for the identification of the wood species on artefacts of historic, artistic, and archaeological interest.

■ 2.2. Assessment of the state of preservation and estimation of the residual performance

The operating procedures were performed on-site for classification according to the resistance required by the UNI 11119 standard (Cultural heritage – Wooden artefacts – Building load-bearing structures – On-site inspections for the assessment of the state of preservation and the estimate of the performance of the elements in place).

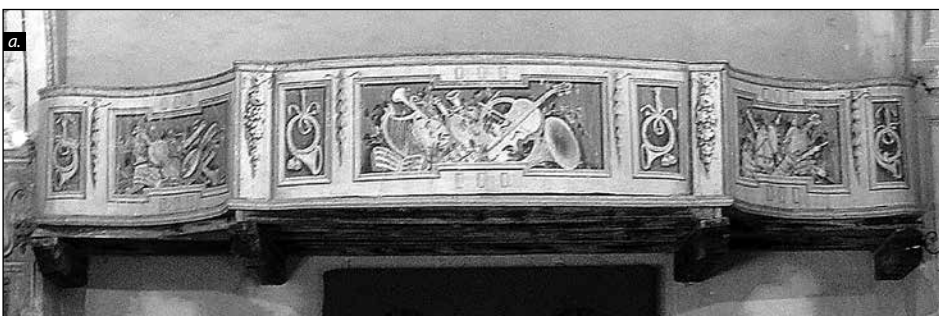
This standard establishes the objectives, procedures, and requirements for the diagnosis of the state of preservation and the estimation of the strength and stiffness of timber elements in load-bearing structures of buildings belonging to cultural heritage, through the implementation of on-site inspections and the use of non-destructive testing techniques and methods (BERTOLINI-CESTARI et al. 2012; BERTOLINI-CESTARI & MARZI 2018).

■ 2.3. Evaluation of biotic and abiotic factors of decay

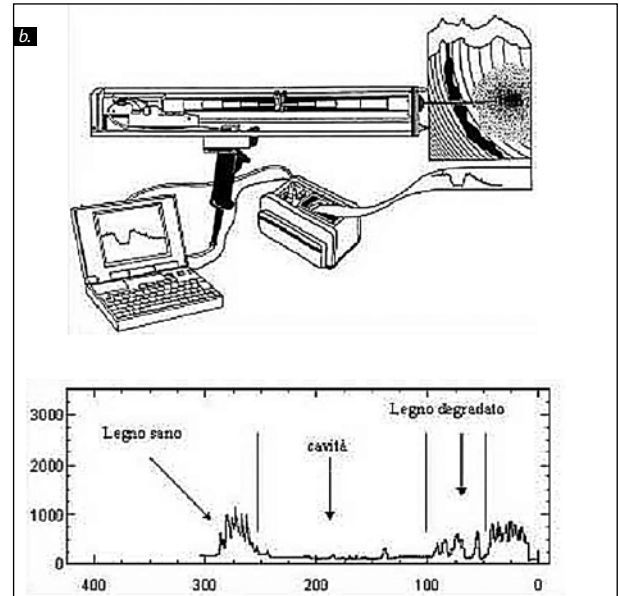
The survey has been carried out according to the criteria established by the UNI 11130 (Cultural Heritage – Wooden artefacts – Terminology of wood degradation). This standard defines the terms and related definitions concerning the degradation of wooden artefacts. It provides the definitions applicable to degradation in relation to its types and its causes.

■ 2.4. NDT survey (Non-Destructive Testing)

A wood moisture content assessment was carried out in the heads of the beams with a portable wood hygrometer.

■ **Photo 3.** Timber choir loft before the intervention: a) overall picture and b) detail © Tanja MARZI
 ■ **Foto 3.** Tribuna de lemn înainte de intervenție: a) imagine de ansamblu și b) detaliu © Tanja MARZI

■ **Figure 2.** a) On-site inspections with resistance-drilling © Tanja MARZI; b) example of Resistograph® diagram
■ **Fig. 2.** a) Inspecții la fața locului cu foraj de rezistență © Tanja MARZI; b) exemplu de diagramă Resistograph®

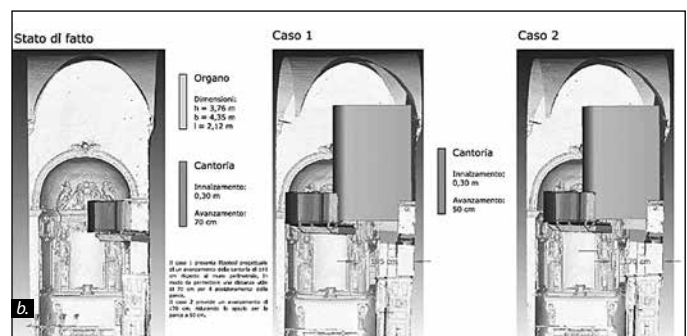
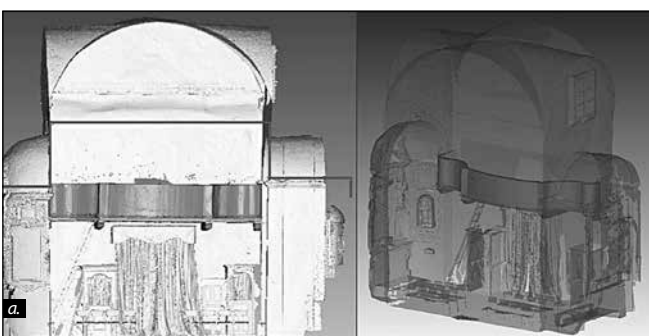
The NDT diagnosis has been performed with a Resistograph® instrument, which evaluates the density of the wood through the resistance that the wood itself opposes to the penetration of a very thin drill (which produces a 3 mm diameter hole). This survey produces graphs that show: along the axis of the abscissae the depth of the hole to a 1:1 scale, and along the ordinate the resistance to penetration expressed in an amplitude that indicates both the mechanical resistance of the wooden rings and the levels of moisture of the wood. Figure 2 is an example of a schematisation of the instrument and of the tests that it can perform.

2.5. Structural assessment of the timber cantilevers

From the activities listed above, an evaluation of the actual resistance of the load-bearing structures of the choir loft was possible in view of the safety intervention and enhancement of its use. From the visual inspection of the state of preservation of the timber load-bearing brackets, a widespread decay appears near the heads of the beams included in the masonry wall. In fact, in recent times, access to the level of the choir loft was presumably forbidden for safety reasons due to structural problems of the balcony.

3. Preliminary investigations to identify the positioning of the new load-bearing structure

■ A crucial step in the optimal design of the intervention has been the Laser Imaging Detection and Ranging (LIDAR) survey of the choir loft. A detailed 3D model built upon the digital survey (Figure 3) allowed the comparative

■ **Figure 3.** a) 3D model of the choir surrounding inside the church; b) different translation hypotheses
■ **Fig. 3.** a) Model 3D al zonei tribunei din interiorul bisericii; b) diferite ipoteze de translatare

2. Materiale și metode

2.1. Identificarea speciilor de lemn

Prima activitate desfășurată a constat în identificarea speciilor de lemn în conformitate cu criteriile stabilite prin normativul UNI 11118 (Patrimoniul cultural – Obiecte din lemn – Criterii de identificare a speciilor de lemn). Acest standard descrie criteriile și limitele pentru identificarea speciilor de lemn ale obiectelor de interes istoric, artistic și arheologic.

2.2. Evaluarea stării de conservare și estimarea performanței reziduale

Procedurile operatorii au fost efectuate pe teren pentru clasificarea în funcție de rezistența cerută de normativul UNI 11119 (Patrimoniul cultural – Obiecte din lemn – Structuri portante ale clădirilor – Inspecții *in situ* pentru evaluarea stării de conservare și estimarea performanței elementelor existente).

Acest standard stabilește obiectivele, procedurile și cerințele pentru diagnosticarea stării de conservare și estimarea rezistenței și rigidității elementelor din lemn din structurile portante ale clădirilor aparținând patrimoniului cultural, prin efectua-

rea de inspecții la fața locului și prin utilizarea de tehnici și metode de testare nedistructivă (BERTOLINI CESTARI et al. 2012; BERTOLINI CESTARI & MARZI 2018).

2.3. Evaluarea degradărilor produse de factori biologici și abiotici

Studiul a fost realizat în conformitate cu criteriile stabilite de UNI 11130 (Patrimoniul cultural – Obiecte din lemn – Terminologia degradării lemnului). Acest standard definește termenii și definițiile aferente legate de degradarea obiectelor din lemn. Acesta oferă definițiile aplicabile degradării în raport cu tipurile și cauzele sale.

2.4. Studiul NDT (Non-Destructive Testing)

Evaluarea umidității lemnului a fost efectuată în capetele grinzilor cu un higrometru de lemn portabil.

Diagnosticarea NDT a fost efectuată cu ajutorul unui instrument Resistograph®, care evaluează densitatea lemnului prin rezistența lemnului în sine la pătrunderea unui burghiu foarte subțire (care produce o gaură cu diametrul de 3 mm). Acest studiu produce grafice care arată: de-a lungul abscisei adâncimea găurii în scară 1:1 și de-a lungul ordonatei rezistența la penetrare exprimată într-o amplitudine care indică atât rezistența mecanică a inelelor lemnului, cât și nivelurile de umiditate a lemnului. Figura 2 prezintă un exemplu de schematizare a instrumentului și a testelor pe care acesta le poate efectua.

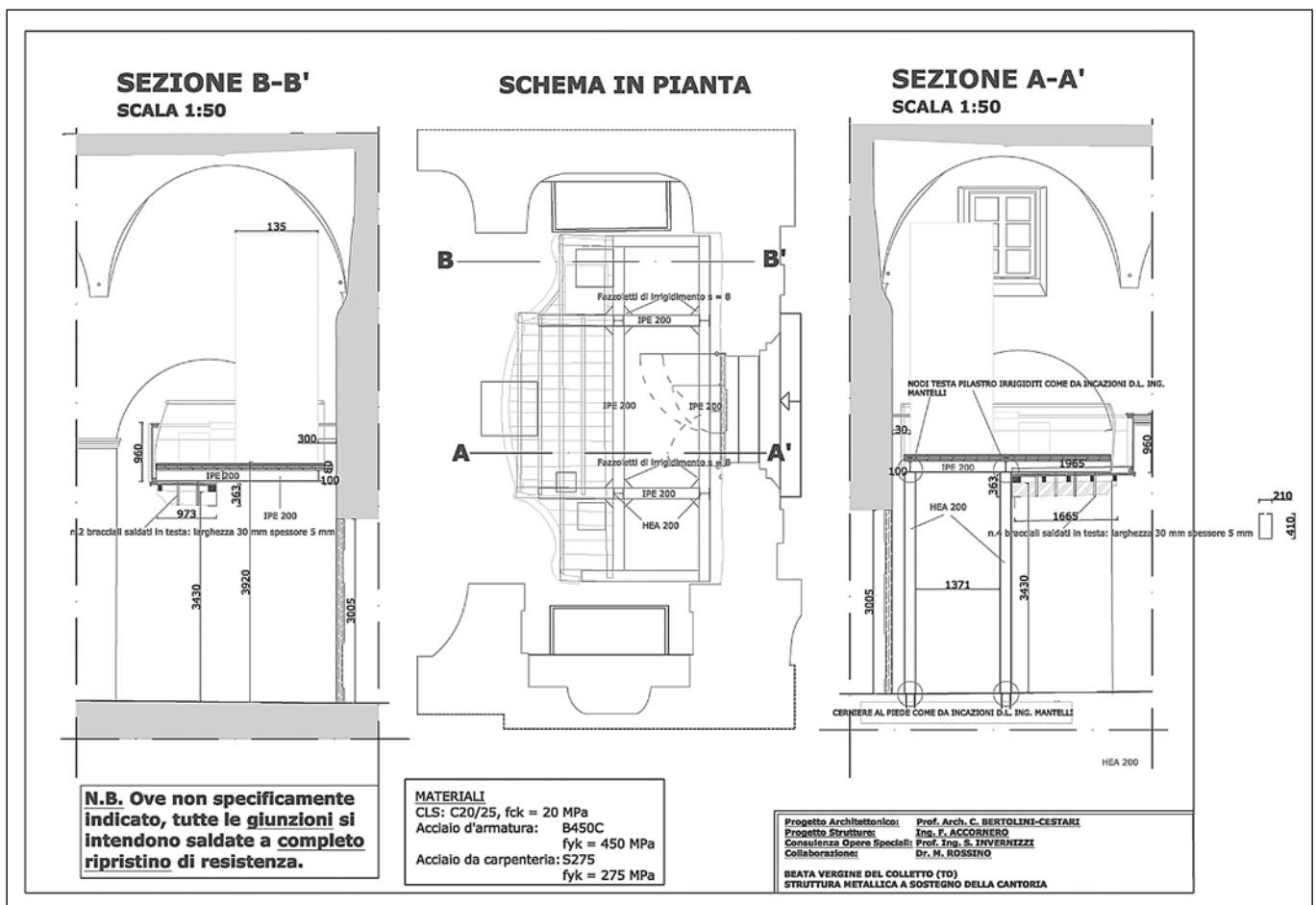
study of different hypotheses for the translation of the timber choir loft, taking into account the visual impact, interference with architecture, etc.

Referring to the UNI 11138 standard (Cultural heritage – Wooden artefacts – Building load-bearing structures – Criteria for the preliminary assessment, design, and implementation of works) that provides indications on the criteria to be followed for the preventive evaluation, the design, and the possible implementation of interventions aimed at preservation, maintenance, and conservation of wooden artefacts that are constituent elements of historic buildings, the following were planned:

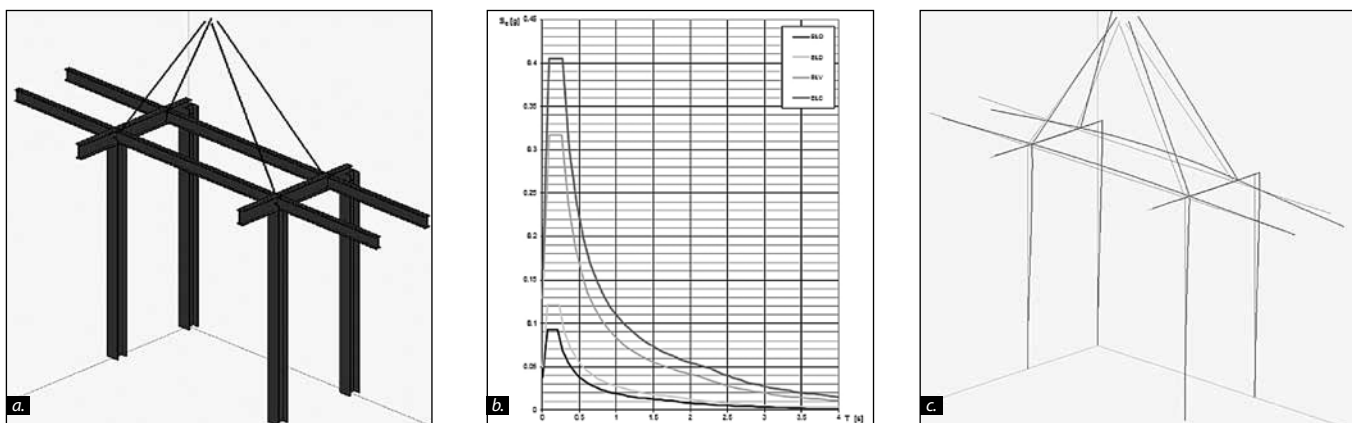
1. A metallic frame for securing the timber structure in support of the new pipe organ that will be placed on the choir loft. This element will be calculated in accordance with current building regulations, also in compliance with seismic regulations (BERTOLINI-CESTARI et al, 2016). Moreover, the frame will be calculated and implemented so that the overlying pipe organ can be conveniently positioned, can guarantee the ideal acoustic performance, preserving the possibility to carry out all the necessary maintenance and adjustment operations of the instrument.

2. A translation of the structure of the entire choir loft to allow the positioning of the new organ. This operation will avoid the implementation uncertainties and the higher costs of a solution that foresees the dismantling of the choir loft.

3. A wooden entrance to complete the new structure, in order to preserve access to the church from the main entrance, able to guarantee ideal thermo-hygrometric conditions for the use of the nave and for the preservation of the historic wooden portal.

■ Figure 4. Design of the new steel structure that has the double function of supporting TAMBURINI's pipe organ and suspending the original choir loft
 ■ Fig. 4. Proiectul noii structuri de oțel, cu funcția dublă de a susține orga lui TAMBURINI și de a suspenda balconul organar

■ **Figure 5.** a) Structural model of the steel framework accounting for pipe organ lumped mass; b) Elastic Response Spectrum of Acceleration; c) deformed shape under seismic load condition

■ **Fig. 5.** Model structural al cadrului din oțel luând în calcul masa concentrată a orgii; b) spectrul de răspuns elastic al accelerației; c) deformarea în condiții de sarcină seismică

4. The new steel structure

■ The positioning of the Tamburini pipe organ requires more space and load-bearing capacity than the actual timber choir loft can provide. Therefore, the proposed intervention is based on the concept of disconnecting the old choir loft to allow for a translation along the church nave direction. A new steel structure is conceived to provide the necessary carrying capacity to support the Tamburini organ and to hang the timber choir loft in the new position.

The steel structure is composed of a double frame made of HEA180 pillars and IPE200 beams, whose geometry guarantees the possibility of building, in a subsequent stage, an entryway that hides it and allows the creation of entrances both on the sides and to the central nave (Figure 4).

The main double frame is designed to ensure the load-bearing capacity under the action of static loads (50 kN representing the Tamburini pipe organ, 12 kN for the timber choir, and 5 kN for the live load) as well as the dynamic loads (the representative earthquake of the Italian 3S zone, in addition to the local amplification effects due to the geomorphological conformation of the site).

A three-dimensional numerical model, accounting for the accurate geometry of the steel structure is carried out as shown in Figure 5a. The elastic properties assumed for the steel and the density were, respectively, equal to: $E = 200 \text{ GPa}$; $\nu = 0.2$; $\gamma = 75 \text{ kN/m}^3$. The dynamic analysis is carried out according to the Elastic Response Spectrum of Acceleration $S_a(g)$ (Figure 5b) obtained considering the geographic coordinates of the site of investigation, the soil characteristics, a nominal life of the structure equal to

2.5. Evaluarea structurală a consolelor din lemn

Prin activitățile enumerate mai sus, a fost posibilă o evaluare a capacității efective a structurilor portante ale tribunei, având în vedere intervențiile de siguranță și creșterea utilizării acesteia. Din examinarea vizuală a stării de conservare a grinzilor (consolelor) portante din lemn, apare o degradare larg răspândită în apropierea capetelor grinzilor încastrate în peretele de zidărie. De fapt, în ultimul timp, accesul la nivelul tribunei a fost probabil interzis din motive de siguranță cauzate de problemele structurale.

3. Investigații preliminare pentru identificarea poziționării noii structuri portante

■ Un pas esențial în proiectarea optimă a intervenției a fost realizarea relevului LIDAR (Laser Imaging Detection and Ranging) al tribunei. Un model 3D detaliat, construit pe baza relevului digital (fig. 3), a permis studiul comparativ al diferitelor ipoteze pentru translatarea tribunei de lemn, luând în considerare impactul vizual, interferența cu arhitectura etc.

■ **Photo 4.** View of the bearing steel framework: a) from above and b) from below, with details of the hanging steel bracelets © Mariangela ROSSINO

■ **Foto 4.** Cadrul din oțel portant: a) văzut de sus și b) de jos, cu detalii ale colierelor din oțel suspendate © Mariangela ROSSINO

Folosind standardul UNI 11138 (Patrimoniul cultural – Obiecte din lemn – Criterii de evaluare preventivă, proiectare și execuție a intervențiilor), care oferă indicații cu privire la criteriile care trebuie urmate pentru evaluarea preventivă, proiectarea și posibilă executare a intervențiilor destinate conservării, întreținerii și restaurării obiectelor din lemn care sunt elemente constitutive ale clădirilor istorice, au fost planificate următoarele elemente:

1. Un cadru metalic pentru securizarea structurii de lemn ca suport a noii orgi care urmează să fie plasată pe tribună. Acest element va fi calculat în conformitate cu reglementările actuale în construcții, de asemenea în conformitate cu reglementările seismice (BERTOLINI-CESTARI et al. 2016). În plus, cadrul va fi calculat și executat astfel încât orga de deasupra să fie poziționată convenabil, să poată garanta performanța acustică ideală, păstrând posibilitatea efectuării tuturor operațiilor de întreținere și reglare necesare instrumentului.

2. O translatare integrală a structurii tribunei pentru a permite poziționarea noii orgi. Această operațiune va evita incertitudinile execuției și costurile mai mari ale unei soluții care prevede dezmembrarea tribunei.

3. O intrare din lemn pentru a completa noua structură, pentru a păstra accesul în biserică prin intrarea principală, capabilă să garanteze condiții termo-higrometrice ideale pentru utilizarea navei și pentru conservarea portalului istoric de lemn.

4. Noua structură de oțel

■ Poziționarea orgii Tamburini necesită un spațiu și o capacitate portantă mai mare decât cea pe care o poate oferi actuala tribună de lemn. Prin urmare, intervenția propusă se bazează pe conceptul de deconectare a tribunei vechi pentru a permite o translatare de-a lungul navei bisericii. O nouă structură de oțel este concepută pentru a asigura capacitatea portantă necesară pentru a susține orga Tamburini și pentru a suspenda tribuna de lemn în noua poziție.

Structura de oțel este alcătuită dintr-un cadru dublu din piloni HEA180 și grinzi IPE200, a cărui geometrie garantează posibilitatea de a construi într-o etapă ulterioară o intrare care o ascunde și permite realizarea de intrări atât pe laturi, cât și spre nava centrală (fig. 4).

Cadrul principal dublu este proiectat pentru a asigura capacitatea portantă sub acțiunea încărcărilor statice (50 kN reprezentând orga Tamburini, 12 kN pentru tribuna de lemn și 5 kN pentru încărcarea umană), precum și sarcinile dinamice (seismul reprezentativ al zonei italiene 3S, în plus față de efectele de amplificare locale datorate conformației geomorfologice a sitului).

Un model numeric tridimensional, care reflectă geometria exactă a structurii metalice, este elaborat așa cum se arată în fig. 5a. Proprietățile elastice și densitatea asumate pentru oțel au fost, respectiv, egale cu: $E = 200 \text{ GPa}$; $\nu = 0,2$; $\gamma = 75 \text{ kN} / \text{m}^3$. Analiza

50 years, and a probability to exceeding the acceleration spectrum equal to 5% in 50 years. The structural damping is considered equal to 2%. The vertical component of the Spectrum is neglected. The model provided that the designed structure can withstand the vertical and seismic loads, is stable, and that the maximum displacements (Figure 5c) are limited in order to avoid hammering phenomena against the adjacent walls.

The steel frame is designed to directly support the weight of the new cross laminated timber (CLT) floor and the pipe organ, while the existing timber choir loft is suspended by means of steel bracelets, minimising in this way the visual impact of the steel structure (Photo 4).

Due to the presence of tombs in the soil surrounding the steel frame, in order to minimise the interference of the foundation, a solution based on four jacketed micropiles with a diameter of 200 mm is adopted (Photo 5). The pile heads are joined together with reinforced concrete strip foundation, according to the Italian standards.

The implementation of the intervention takes place according to the following steps:

1. Setting up of the supporting moving scaffold equipped with tracks allowing for the translation of the choir loft (Photo 6).
2. Drilling of micropiles and casting of RC foundation beams.
3. Disconnection of the timber choir from the façade wall, and translation along the church nave direction.
4. Construction of the load-bearing steel frameworks.
5. Repositioning of the choir loft by the backward translation of the moving scaffold and connection to the steel frame by means of steel bracelets.
6. Realisation of the CLT slab and re-assembling of the Tamburini pipe organ.

Conclusions

■ The present study is the result of a multi-disciplinary collaboration, and deals with aspects of particular interest for the application of different technologies in promoting relevant architectural and cultural heritage, such as that of the Sanctuary Beata Vergine Maria del Monte Carmelo in Colletto, Pinerolo. The difficulties encountered concern the structural and technological aspects, due to its location in one of the most seismic areas of the entire Piedmont Region. Therefore, in addition to the preservation and conservation of the 17th century timber choir loft in all its parts, the structural problems connected with the seismic risk have been solved by adopting solutions and materials that are integrated, such as steel and CLT. The project was supported by C.E.I. and by the Foundations CRT and Compagnia di San Paolo, within the frame of cultural conservation sites.

Bibliography/Bibliografie

- *** UNI 11118:2004. Beni culturali – Manufatti lignei – Criteri per l'identificazione delle specie legnose [Cultural heritage – Wooden artefacts – Criteria for the identification of wood species / Patrimoniul cultural – Obiecte din lemn – Criterii de identificare a speciilor de lemn]. Ente Italiano di Normazione, Italy.
- *** UNI 11119:2004. Beni culturali – Manufatti lignei – Strutture portanti degli edifici – Ispezione *in situ* per la diagnosi degli elementi in opera [Cultural heritage – Wooden artefacts – Building load-bearing structures – On-site inspections for the assessment of the state of preservation and the estimate of the performance of the elements in place / Patrimoniul cultural – Obiecte din lemn – Structuri portante ale clădirilor – Inspecții *in situ* pentru evaluarea stării de conservare și estimarea performanței elementelor existente]. Ente Italiano di Normazione, Italy.

■ **Photo 5.** Drilling of the jacketed micropile

© Clara BERTOLINI-CESTARI

■ **Foto 5.** Forarea unui micropilot cu manșon

© Clara BERTOLINI-CESTARI

■ **Photo 6.** View of the moving scaffold supporting the choir loft

© Federico ACCORNERO

■ **Foto 6.** Vedere a schelei mobile de susținere a balconului corului

© Federico ACCORNERO

- *** UNI 11130:2004. Beni culturali – Manufatti lignei – Terminologia del degradamento del legno [Cultural Heritage – Wooden artefacts – Terminology of wood degradation / Patrimoniul cultural – Obiecte din lemn – Terminologia degradării lemnului]. Ente Italiano di Normazione, Italy.
- *** UNI 11138:2004. Beni culturali – Manufatti lignei – Strutture portanti degli edifici – Criteri per la valutazione preventiva, la progettazione e l'esecuzione di interventi [Cultural heritage – Wooden artefacts – Building load-bearing structures – Criteria for the preliminary assessment, design and implementation of works / Patrimoniul cultural – Obiecte din lemn – Criterii de evaluare preventivă, proiectare și execuție a intervențiilor]. Ente Italiano di Normazione, Italy.
- BERTOLINI-CESTARI, Clara, Stefano INVERNIZZI, Antonia SPANÒ, Marco NICOLA, A. TORRETTA, Tanja MARZI, Sara CRAVANZOLA, Federico CESANO & Domenica SCARANO. 2012. Innovative modeling, assessment and reinforcement: the wooden dome of the Valentino castle in Torino. In *The Protection of Historic Load-bearing Structures and the Society. 14th edition of International Scientific Conference on Historic Structures*. ed. KIRIZSÁN Imola & SZABÓ Bálint, 15-16, Cluj-Napoca: Utilitas.
- BERTOLINI-CESTARI, Clara, Antonia SPANÒ, Stefano INVERNIZZI & Tanja MARZI. 2016. Retrofitting assessment and numerical models for the historical timber roof structures of the towers of Valentino castle in Turin. In *Historic Earthquake-Resistant Timber Framing in the Mediterranean Area*, ed. Helena CRUZ, José SAPORITI MACHADO, Alfredo CAMPOS COSTA, Paulo XAVIER CANDEIAS, Nicola RUGGIERI, José MANUEL CATARINO, 321-333. New York: Springer International Publishing.
- BERTOLINI-CESTARI, Clara & Tanja MARZI. 2018. Conservation of historic timber roof structures of Italian architectural heritage: diagnosis, assessment, and intervention. *International Journal of Architectural Heritage* 12: 632-665.
- CELEGHIN, Luigi. 1970. Il nuovo organo di villa Bonotti-Monti in Moncalieri (Torino). *L'Organo: rivista di cultura organaria e organistica* 1: 117-121.
- CREMONA, Vittorio. 1892. *Cenni sommari sul santuario di M. V. SS. Del Monte Carmelo nel luogo detto il Colletto presso Pinerolo*. Torino: Fratelli Canonica.

dinamică se efectuează în conformitate cu spectrul de răspuns elastic pentru accelerație $S_d(g)$ (fig. 5b), obținut ținând cont de coordonatele geografice ale locului investigat, de caracteristicile solului, de o durată nominală a structurii egală cu 50 de ani și o probabilitate de depășire a spectrului de accelerație egală cu 5% în 50 de ani. Amortizarea structurală este considerată egală cu 2%. Componenta verticală a spectrului este neglijată. Modelul stabilește că structura proiectată poate rezista sarcinilor verticale și seismice, este stabilă și că deplasările maxime (fig. 5c) sunt limitate pentru a evita ciocnirea de pereții adiacenți.

Cadrul de oțel este proiectat să suporte în mod direct greutatea pardoselii din panouri de lemn încheiat (CLT – cross laminated timber) și a orgii, în timp ce tribuna de lemn existentă este suspendată prin intermediul unor coliere din oțel, minimizând astfel impactul vizual al structurii de oțel (foto 4).

Datorită prezenței mormintelor în solul ce înconjoară cadrul din oțel, este adoptată o soluție bazată pe patru micropiloți cu manșon cu diametrul de 200 mm (foto 5), pentru a minimiza interferența cu fundația. Capetele piloților sunt îmbinate cu fundația din beton armat, conform standardelor italiene.

Realizarea intervenției are loc în următoarele etape:

1. Instalarea schelei mobile pe șine care să permită translatarea tribunei (foto 6).
2. Forarea micropiloților și turnarea grinzilor de fundație din beton armat.
3. Deconectarea corului de lemn de perețele fațadei și translatarea pe direcția navei bisericii.
4. Construcția cadrelor portante din oțel.
5. Repoziționarea balconului corului prin translatarea înapoi a schelei mobile și conectarea la cadrul din oțel cu ajutorul unor coliere din oțel.
6. Execuția planșeului din panouri de lemn încheiat și reasamblarea orgii Tamburini.

Concluzii

■ Acest studiu este rezultatul unei colaborări multidisciplinare și se ocupă de aspecte de interes deosebit pentru aplicarea diferitelor tehnologii în promovarea patrimoniului arhitectural și cultural relevant, cum este Sanctuarul Beata Vergine Maria del Monte Carmelo din Colletto, Pinerolo. Dificultățile întâmpinate privesc aspectele structurale și tehnologice, datorită localizării sale într-una din zonele cele mai seismice ale întregii regiuni Piemont. Prin urmare, pe lângă conservarea și restaurarea tribunei de lemn de secol XVII, în totalitate, problemele structurale legate de riscul seismic au fost rezolvate prin adoptarea de soluții și materiale integrate, cum ar fi oțelul și panourile din lemn încheiat. Proiectul a fost susținut de C.E.I. și de Fundațiile CRT și Compagnia di San Paolo, în cadrul siturilor de restaurare culturală.